

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในบทนี้เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องประกอบด้วย 2 ประเด็นหลักคือ นวนิยายแห่งความล้าลึกเชิงสังคมช่วงปีพ.ศ. 2520-2547 กับบริบททางสังคมและวัฒนธรรม และประเด็นนวนิยายไทยช่วงปีพ.ศ. 2520-2547 ในทัศนะของนักวรรณคดีศึกษา

ความสัมพันธ์ระหว่างนวนิยายไทยช่วงปี พ.ศ. 2520 – 2547 กับบริบททางสังคมและวัฒนธรรม

เพื่อจะให้เห็นการดำรงอยู่และที่มาของนวนิยายไทยในขอบเขตของการวิจัย จะศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง จำแนกเป็น 4 หัวข้อ ดังต่อไปนี้

1. ความคลี่คลายของวรรณกรรมไทย จากยุควรรณกรรมเพื่อชีวิต สู่ยุควรรณกรรมแห่งความล้าลึกเชิงปรัชญา

วรรณกรรมช่วงทศวรรษ 2520 หันเหจากแนวทางวรรณกรรมเพื่อชีวิต ซึ่งได้รับความนิยมน้อยมาก่อน ด้วยปัจจัยสำคัญที่นักคิดนักเขียนฝ่ายก้าวหน้าถูกกดดันให้ต้องหนีเข้าป่าไปร่วมต่อสู้กับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย หลังการนองเลือดในเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 (เรีนฤทัย สัจจพันธุ์, 2544 : 22) แต่ต่อมาเพียง 4 ปีก็ขัดแย้งกันถึงขั้นแตกหัก คนหนุ่มสาวจึงกลับสู่บ้านเมืองด้วยแรงเสริมของนโยบาย 66/2523¹ การเรียนรู้โดยตรงจากประสบการณ์เช่นนี้ ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีคิดในการมองปัญหาและกำหนดคุณค่าของชีวิต ของทั้งนักเขียนที่ได้รับ “บาดแผล” โดยตรงและผู้รับประสบการณ์ร่วมในฐานะผู้สังเกตการณ์

แม้นักประพันธ์บางคนยังสร้างงานในแนววรรณกรรมเพื่อชีวิตขณะหลบเข้าป่า และงานประพันธ์เหล่านี้ได้เผยแพร่ภายหลังการผ่อนปรนทางการเมืองในช่วงต่อมา เช่นวัฒน์ วรรลยางกูร แต่ง *ด้วยรักแห่งอุดมการณ์* ในปีพ.ศ. 2522 และพิมพ์เมื่อปีพ.ศ. 2524 (วัฒน์

¹ เป็นนโยบายที่ใช้การเมืองนำการทหาร เปิดโอกาสให้ผู้ต่อสู้ทางการเมืองกลับเข้ามาดำเนินชีวิตในฐานะพลเมืองของรัฐได้ ดู ตู ตลา เดชพลากุล (2545 : 19 – 20)

วรรณสงคร, 2542 : 4) คีลา โคมฉาย แต่ง ในกรงเล็บ เมื่อปีพ.ศ. 2522 พิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2536 (คีลา โคมฉาย, 2539 : 2-3)¹ แต่วรรณกรรมเหล่านี้ก็ไม่ได้เป็นที่นิยมเหมือนยุคก่อน

เหตุปัจจัยที่ทำให้วรรณกรรมเพื่อชีวิตลดความสำคัญลงในช่วงทศวรรษ 2520 ก็คือ ความเปลี่ยนแปลงในความคิดอ่านของนักเขียนซึ่งได้รับแรงกระทบจากเหตุการณ์ทั้งภายในและภายนอกประเทศ ดังเห็นได้ว่าเมื่อสงครามเวียดนามยุติลงด้วยความพ่ายแพ้ของสหรัฐอเมริกา ในปีพ.ศ. 2516 ทางแก้ปัญหาในแนวสังคมนิยมก็ไม่ได้เป็นที่ยอมรับมากขึ้นแต่อย่างใด กล่าวได้ว่าความแตกแยกระหว่างจีนกับสหภาพโซเวียต และจีนกับเวียดนาม หลังจากจีนทำสงครามกับเวียดนามกรณีเวียดนามบุกกัมพูชา ได้แสดงว่าประเทศสังคมนิยมมีธาตุแท้ไม่ต่างจากโลกเสรีคือ ยึดผลประโยชน์เหนือกว่าอุดมการณ์ (ลิขิต อีริเวคิน, 2537 : 213) นอกจากนี้ความโหดร้ายทารุณที่เกิดขึ้นในประเทศกัมพูชา กรณีที่รัฐบาลพอล พต เอียง สารี และเขียว สัมพันธ์ เช่นฆ่าประชาชนนับเป็นจำนวนเรือนแสน (หรืออาจจะถึงล้านกว่าคน) ได้สร้างความกังขาต่อผู้สนับสนุนแนวคิดคอมมิวนิสต์รวมทั้งคนทั่วไปเป็นอย่างมาก กระทั่งหวาดวิตกว่าเหตุการณ์เช่นนี้อาจเกิดขึ้น หากพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พ.ค.ท.) ทำการปฏิวัติได้สำเร็จ (ลิขิต อีริเวคิน, 2537 : 206) เมื่อความคิดจะแก้ปัญหาสังคมด้วยระบอบสังคมนิยมคลายลง ความนิยมต่อวรรณกรรมเพื่อชีวิตซึ่งได้รับอิทธิพลจากปรัชญามาร์กซิสม์ก็อ่อนแรงตามไปด้วย

สิ่งประจวบเหมาะหลังเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 ก็คือความเคลือบแคลงต่อพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยในประสบการณ์ตรงของคนรุ่นใหม่ (ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้สร้างงานประพันธ์ที่ทำให้วรรณกรรมเพื่อชีวิตเฟื่องฟูอยู่ในช่วง 2516–2519) ข้อขัดแย้งของพวกเขาเมื่อเข้าร่วมต่อสู้กับพรรคคอมมิวนิสต์ฯ จากการศึกษาข้อมูลที่ปรากฏในหลาย ๆ แหล่งพบว่า มีสาเหตุที่เป็นจุดร่วมอย่างน้อยสองประการ นั่นคือ “จิตสำนึกขบถ” ของปัญญาชนที่มีวิจาร์ณญาณ และอีกประการหนึ่งก็คือคนหนุ่มสาวเหล่านี้ต่างเห็นพ้องกันว่าหลักการหรืออุดมการณ์ไม่ใช่สิ่งเดียวที่จะนำไปสู่เป้าหมายถ้าไม่ประกอบด้วยความเข้าใจต่อมนุษย์ ทั้งนี้เห็นชัดว่าปัญญาชนส่วนใหญ่ที่เข้าร่วมกับพ.ค.ท. มีแนวคิดเสรีนิยมและต่อต้านเผด็จการเป็นพื้นฐาน ดังที่คีลา โคมฉาย กล่าวว่าเขาและคนอื่นแทบไม่ใส่ใจต่อทฤษฎีปฏิวัติ แต่แรงจูงใจให้คิดเปลี่ยนแปลงสังคมก็คือประสบการณ์ที่เป็นคน “ต่างจังหวัด” ซึ่งได้ “เห็นปัญหาของแผ่นดินแม่ด้วยดวงตาและดวงใจ” ของตนเอง ถึงแม้มวลชนในฐานะที่มั่นของเขาไม่ได้รับความกดดันรุนแรงจากพรรคคอมมิวนิสต์ฯ เหมือนที่อื่น ๆ ความสิ้นหวังก็เกิดขึ้นเมื่อถึงวันก็ยิ่งเห็นความเห็นแก่ตัวในการแก่งแย่งในกลุ่มผู้นำพรรคและความด้อยทางจริยธรรมของคนในพรรค (คีลา โคมฉาย, 2536ก : 15–18)

¹ ด้วยรักแห่งอุดมการณ์ เป็นนวนิยายที่กล่าวถึงเรื่องราวความรักของตัวเองและการต่อสู้ทางการเมืองของนักศึกษาหนุ่มสาวในช่วงปี พ.ศ. 2516–2519 ส่วน ในกรงเล็บ เป็นเรื่องราว (ภายในห้องซัง) ที่เกิดขึ้นกับเชนตัวเองและนักศึกษาประชาชนอื่น ๆ ที่ถูกคุมขังรอการสอบสวนหลังเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519

ส่วนเสกสรรค์ ประเสริฐกุล ความกดดันหนักหน่วงที่ได้ประสบโดยตรงหลังจากที่มีความขัดแย้งกับพรรคฯทำให้เขารู้สึกว่า “เหมือนติดคุกหรืออยู่โรงพยาบาลคนบ้า” และ “เคยคิดฆ่าตัวตายหลายครั้ง” (เสกสรรค์ ประเสริฐกุล, 2536 : 93) ความขัดแย้งของเขาเกิดจากความไม่เห็นด้วยกับการปกครองแบบผูกขาดของพรรคคอมมิวนิสต์ฯ ซึ่งกดขี่ประชาชนไม่ต่างจากเผด็จการฝ่ายขวา ช้ำยังเน้นที่หลักการมากกว่าคำนึงถึงคุณค่าความเป็นมนุษย์ ด้วยเหตุที่เสกสรรค์ให้ความสำคัญกับมนุษย์มากกว่าความยึดมั่นในอุดมการณ์อย่างไม่มีเหตุผล ครั้งหนึ่งเขาพยายามขอผ่อนปรนกฎระเบียบที่เข้มงวด อาทิให้มวลชนได้มีเวลาพักผ่อนหลับนอนมากขึ้น 15 นาทีในฤดูหนาว และให้มีวันหยุดสัปดาห์ละ 1 วันเป็นต้น แต่ข้อเสนอนี้ก็กลับถูกมองว่าจะทำให้มวลชนเกิดความหย่อนยาน (เสกสรรค์ ประเสริฐกุล, 2531 : 63 ; อ้างถึงใน ตุลา เดชพลากุล, 2545 : 19-20) เขาก็ถูกตำหนิว่าเป็นพวก“นอกกลุ่มนอกทาง” (เสกสรรค์ ประเสริฐกุล, 2536 : 93) ข้อกล่าวหาเช่นนี้คล้ายคลึงกับที่วัฒน์ วรรณยางกูร และ วิสา คัญทัพ ถูกมองว่าเป็นคน “มีปัญหา” และ “โลเล” เมื่อครั้งเขียนงานที่แสดงปัญหาความขัดแย้งภายในของมนุษย์และวิพากษ์วิจารณ์ข้อบกพร่องของขบวนการตามข้อเท็จจริง แต่เป็นการเขียนนอกกรอบข้อกำหนดของพรรคฯ ที่จะต้องสร้างงานปลุกเร้าอุดมการณ์และสดุดีพรรคฯ เท่านั้น (“ระหว่าง ‘เรือลำใหม่’ ของวิสา คัญทัพ กับ ‘เรือลำสุดท้าย’ ของวัฒน์ วรรณยางกูร”, 2524 : 49 – 50)

อย่างไรก็ตามประสบการณ์เหล่านี้ก็ส่งผลในทางเดียวกัน นั่นคือก่อความเติบโตและความลุ่มลึกทางความคิดในการมองชีวิตและสังคม โดยไม่ยึดติดอยู่ในกรอบของวาระกรรมเพื่อชีวิต ดังที่วิสา คัญทัพ และ วัฒน์ วรรณยางกูร เห็นว่าแนวทางการเขียนที่จำกัดอยู่เฉพาะการต่อสู้ทางชนชั้นนี้ “แคบไป” ถึงแม้ในขณะที่ยังมีการต่อสู้เช่นนี้อยู่ วาระกรรมที่รับใช้การต่อสู้ก็ยังมีอยู่ต่อไปแต่ “ก็ควรมีวาระกรรมในแง่มุมอื่น ๆ ด้วย” จึงเปลี่ยนจุดมุ่งหมายที่จะใช้วาระกรรมรับใช้การเมืองไปเป็นวาระกรรมสะท้อนสังคมโดยไม่ชี้หน้า (“ระหว่าง ‘เรือลำใหม่’ ของวิสา คัญทัพ กับ ‘เรือลำสุดท้าย’ ของวัฒน์ วรรณยางกูร”, 2524: 42 – 43) เสกสรรค์เองก็กล่าวไว้ในคำนำรวมเรื่องสั้นเล่มแรก ที่ให้ชื่อว่า ฤดูกาล (2524) เมื่อตีพิมพ์ครั้งแรกในปีพ.ศ. 2524 ว่า “มุ่งเสนอคุณค่าทางจิตใจบางประการ ซึ่งอยู่นอกกรอบสำเร็จรูป” ของทั้งฝ่ายขวาและฝ่ายซ้าย (เสกสรรค์ ประเสริฐกุล, 2524 : “ความในใจของคนเขียน”) และย้ำอีกในคำนำเมื่อตีพิมพ์ครั้งที่ 2 ในปีพ.ศ. 2531 ว่า “...งานชุดฤดูกาลมีลักษณะ‘ขบถ’แฝงเร้นอยู่ถึงสองชั้น กล่าวคือ เนื้อหาเป็นการประท้วงความอยุติธรรมที่ดำรงอยู่ในสังคม ส่วนทางด้านรูปแบบการเขียนนั้นแล้ว ก็คัดค้านวิถีครอบงำของวาระกรรมซ้ายจัด ซึ่งทำลายการสร้างสรรค์ของนักเขียนอิสระอยู่พักใหญ่ ...” (เสกสรรค์ ประเสริฐกุล, 2539 : 20) งานชิ้นนี้แม้จะยังไม่ละทิ้งเนื้อหาที่เรียกร้องความยุติธรรมแก่คนยากคนจน แต่ก็แสดงถึงความใส่ใจต่อความเป็นมนุษย์มากกว่าจะยึดติดอยู่ในกรอบความคิดที่ตายตัวของลัทธิการเมืองใด (ตุลา เดชพลากุล, 2545 : 6)

ความใส่ใจต่อองค์ประกอบภายในของชีวิตเป็นสิ่งที่ทำให้ศิลา โคมฉาย(2536ก : 18) ได้เรียนรู้ว่า มนุษย์เป็นตัวแปรที่สำคัญซึ่งไม่อาจมองข้ามไปได้ในการพิจารณาปัญหาหรือแก้ปัญหา ดังที่กล่าวว่า

... มนุษย์นั้นมีที่มา-ที่ไปเฉพาะตัว ชับซ้อน ละเอียดอ่อน สัญชาตญาณของสัตว์โลกฝังลึก ขลาดกลัว หวาดระแวง ริษยา เอาแต่ใจ มีตัวตนแจ่มชัดยึดมั่นไว้ เมื่อเป็นเช่นนี้ถึงหลักการจะวิเศษปานใด หากมนุษย์คือผู้ยึดถือปฏิบัติแล้วจะเป็นจริงได้ละหรือ ย่อมเอนเอียงแกว่งไกว หรือแปรเปลี่ยนไปปรับใช้มนุษย์ผู้มีสิทธิ์ใช้มัน ไม่ว่าจะเป็ระบบไหน (เน้นโดยผู้วิจัย)

ประสบการณ์ตรงเช่นนี้เผยให้เห็นจุดอ่อนของแนวคิดที่เคยเชื่อกันว่าปัญหาทั้งหมดทั้งมวลนั้นต้องแก้ที่ตัวระบบเป็นสำคัญโดยไม่ใส่ใจตัวคน จึงเริ่มเห็นกันว่าความเข้าใจมูลเหตุของปัญหาต้องอาศัยความเข้าใจมนุษย์ ในแง่นี้เสกสรรค์ก็เห็นว่าปัญหาและการต่อสู้ของมนุษย์ไม่ใช่สิ่งล้าสมัยและไม่ได้ขึ้นอยู่กับจุดหมายทางการเมืองของผู้แต่งเท่านั้น (2539 : 21) นอกจากนี้ก็เขียนในฐานะปัจเจกบุคคลย่อมมีสิทธิ “เสนอคุณค่าบางประการที่...เห็นว่าคนเราควรมีต่อโลกและชีวิต” (2539 : 23)

ด้วยเหตุนี้แนวคิดทางปรัชญาย่อมเป็นประโยชน์ต่อการพิจารณาความหมายของสรรพสิ่งในประสบการณ์มนุษย์ ดังที่ศิลา โคมฉาย กล่าวว่าหลังจากที่เขาได้ประจักษ์กับตัวเองว่ามนุษย์คือผู้ใช้หลักการตามความตื้นลึกหนาบางของตน “ผมเริ่มเห็นความยิ่งใหญ่ของหลักธรรมในนั้นได้อธิบายความเป็นมนุษย์ไว้แจ่มชัดบอกวิธีจัดการและทอดช่องทางให้ก้าวไปสู่ความสมดุลพอดี” (ศิลา โคมฉาย, 2536ก : 18) ผู้วิจัยจะได้ศึกษาต่อไปว่าแนวคิดที่ให้ความสำคัญต่อ “หลักธรรม” มีผลต่องานในระยะสามทศวรรษของศิลา โคมฉาย (และผู้อื่น) มากน้อยเพียงใด แต่สิ่งที่น่าสนใจก็คือ สำหรับศิลา โคมฉาย หลักธรรมซึ่งอาจหมายถึงหลักธรรมชาติ หรือแง่คิดทางปรัชญาในประสบการณ์ตรง หรือคำสอนทางศาสนา นอกจากให้ความเข้าใจมนุษย์แล้ว ยังทำให้เราจัดการ (ปัญหา) อย่างสมดุล ซึ่งนักเขียนเองอาจไม่ได้คิดถึงมาก่อน

การค้นพบของนักเขียนดังกล่าวในต้นทศวรรษ 2520 ปราบปรามร่วมกับกิจกรรมตรวจสอบแนวคิดของวรรณกรรมเพื่อชีวิต ซึ่งเริ่มด้วยการพิจารณาคูณค่าของวรรณคดีในขอบเขต

ธรรมชาติและภารกิจ รวมทั้งบทบาทของนักประพันธ์ต่อสังคม¹ มีข้อวิพากษ์วิจารณ์การยึด “สูตรสำเร็จ” ที่ว่าวรรณกรรมต้องชี้้นำการเปลี่ยนแปลงสังคม ด้วยการเปิดโปงความชั่วร้ายของอภิสิทธิ์ชน เรียกร้องให้บทวนการทำงานสร้างสรรค์ไปผูกโยงกับการรับใช้แนวคิดทางการเมืองจนอ่อนพลังทางศิลปะและเกิดภาวะหยุดนิ่ง กลายเป็น “วรรณกรรมช้ายน้ำเน่า” หรือ “วรรณกรรมเพื่อชีวิตแบบน้ำเน่า” (สุชาติ สวัสดิ์ศรี, 2537 : 28 ; อ้างถึงใน รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, 2541 : 74) แนวการเขียนวรรณกรรมเพื่อชีวิตที่มองปัญหาอย่างเป็นสูตรสำเร็จหรือมุ่งปลุกกระตมการต่อสู้ทางการเมืองอย่างโจ่งแจ้ง จึงเสื่อมความนิยมลง

2. ความสืบทอดของวรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงสังคมช่วงทศวรรษ 2520 กับวรรณกรรมตั้งแต่ 2505 ถึง 2519

2.1 การรับอิทธิพลจากวรรณกรรมยุคแสวงหา

รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (2501-2506) และ จอมพลถนอม กิตติขจร (2506-2516) ได้ปกครองประเทศสืบทอดกันโดยดำเนินนโยบายเร่งรัดพัฒนา เพื่อเปลี่ยนสภาพด้อยพัฒนาของประเทศไทยให้ยกระดับเป็นประเทศกำลังพัฒนา อาศัยแผนพัฒนาเศรษฐกิจที่ให้ความสนใจต่อการพัฒนาอุตสาหกรรมและการลงทุนจากภายนอกที่หวังใช้ประโยชน์จากแรงงานราคาถูก สิ่งสำคัญคือประเทศไทยผูกพันกับสหรัฐอเมริกาจนถึงขั้นที่การดำเนินนโยบายทางการเมืองการต่างประเทศ เศรษฐกิจและสังคมของรัฐในทุกด้านนั้นขึ้นอยู่กับความเห็นและความต้องการของสหรัฐฯ จนประเทศไทยในยุคนี้ถูกขนานนามว่าเป็น “ยุคอเมริกัน” (Benedict Anderson, 1985 : 19 อ้างถึงในดวงมน จิตรจางค์, 2541 : 220) ในระยะนี้นโยบายปราบปรามผู้มีการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์อย่างเด็ดขาดกระทบต่องานเขียนอย่างมาก หนังสือพิมพ์หลายฉบับถูกสั่งปิด นักเขียนหัวก้าวหน้าหลายคนถูกจับกุม บ้างก็เข้าร่วมต่อสู้กับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย บ้างก็ย้ายไปต่างประเทศ บ้างก็หันไปประกอบอาชีพอื่น และบางคนก็เปลี่ยนแนวการเขียนไปเป็นแนวเรื่งรมย์ (รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, 2541 : 26) ความเติบโตของวรรณกรรมเพื่อชีวิตยุคแรก (ราวปี พ.ศ. 2490-2500) ต้องหยุดชะงักลง ขณะเดียวกันวรรณกรรมที่มุ่งสนองความต้องการทางอารมณ์ ซึ่งมีเนื้อหาไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของสังคมก็เฟื่องฟูขึ้นตามลำดับในช่วงปีพ.ศ. 2501-2506 ดังที่สุชาติ สวัสดิ์ศรี (2518 : (29)) กล่าวถึงวรรณกรรมไทยในยุคนี้ว่า

¹ ดูตัวอย่างในบทความ “กลับไปอ่านศิลปะเพื่อชีวิต ศิลปะเพื่อประชาชนของ ‘ทีปกร’ “ ของดวงมน จิตรจางค์ ใน โลกหนังสือ ธันวาคม 2523 และ “จตุรัสความคิดกับ ‘กลุ่มวรรณกรรมพินิจ’ ว่าด้วยปัญหาของการวิจารณ์วรรณกรรม” ในคอลัมน์ “จตุรัสความคิด” โลกหนังสือ ตุลาคม 2523 และ “ระหว่าง ‘เรือลำใหม่’ ของวิสา คัญทัพ กับ ‘เรือลำสุดท้าย’ ของวัฒน์ วรรณยางกูร” ใน โลกหนังสือ กรกฎาคม 2524

รกไปด้วยเรื่องผีไร้สาระ นองไปด้วยเรื่องสัปดน คว้าไปด้วยเรื่องโลกีย์วิสัยที่ต่างพากันแข่งขันว่าผู้ใดจะวิจิตรพิสดารกว่ากัน จัดจ้านไปด้วยเรื่องรักบนฟองสบู่ ปลูกสร้างความฝันบนวิมานในอากาศ กระทบกระเทียบเปรียบเปรยในทางอิจจาริษา มากไปด้วยเรื่องบู๊ล้างผลาญและเรื่องการเมืองประเภท “ปลุกผี” ซึ่งไร้รากฐานทางความคิดและความถูกต้องทางการเมือง และมีบ้างเล็กน้อยที่นักเขียนเริ่มเป็นขบถกับตัวเองและสังคมที่เขามีชีวิตอยู่

สภาพทางการเมืองและปรากฏการณ์ทางวรรณกรรมดังกล่าวนี้ทำให้ประเทศไทยในสมัยจอมพลสฤษดิ์ติดอยู่ในบรรยากาศ “ยุคมืดทางปัญญา” และส่งผลมาอีก 10 ปีเมื่อจอมพลถนอมถายาททางการเมืองพยายามผดุงสถานะของรัฐบาลเผด็จการไว้ ขณะเดียวกันที่ปิดกั้นเสรีภาพทางความคิดก็ได้ปลุกฝังความเฉื่อยชาทางการเมืองและความหurutหาฟุ้งเฟ้อแก่นักศึกษาในรั้วมหาวิทยาลัย ดังที่เสกสรร ประเสริฐกุล (อ้างถึงในสุชาติ สวัสดิ์ศรี, 2519 : (8)-(9)) กล่าวถึงนักศึกษา (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) ในยุคนี้อันหมกมุ่นกับกิจกรรมรื่นเริงและงานเลี้ยงสังสรรค์กันตลอดปี นับแต่งงานรับน้องใหม่เมื่อเปิดภาคเรียนไปจนถึงงานฉลองบัณฑิตในปีรุ่งขึ้น ตลอดปีพวกเขาจัดงานเลี้ยงสังสรรค์ไม่ต่ำกว่า 80 ครั้ง

ท่ามกลางบรรยากาศแวดล้อมนี้เองจิตสำนึกขบถของนักศึกษาปัญญาชนส่วนหนึ่งได้เริ่มก่อตัวขึ้น เมื่อเห็นสภาพความเป็นไปภายในรั้วมหาวิทยาลัยที่สวนทางกันอย่างสิ้นเชิงกับสังคมภายนอก ในขณะที่คนในสถาบันการศึกษาระดับสูงสุดซึ่งควรจะเป็นผู้นำทางความคิดกำลังหมกมุ่นกับกิจกรรมรื่นเริงกันอยู่นั้น สังคมภายนอกกลับเต็มไปด้วยปัญหา ทั้งการเอารัดเอาเปรียบที่ข้าราชการกระทำต่อประชาชน ช่องว่างระหว่างเมืองกับชนบทที่นับวันยิ่งเห็นกว้างขึ้นเพราะผลจากการพัฒนาของรัฐ ความเหลื่อมล้ำและความอยุติธรรมเช่นนี้ทำให้นักศึกษาปัญญาชนเริ่มตั้งคำถามกับค่านิยมเก่าและบทบาทของตัวเอง ซึ่งนำไปสู่การแสวงหาแนวทางการใช้ชีวิตที่ควรจะเป็นในระบบคิดใหม่และคุณค่าใหม่ อันเป็นที่มาของยุคต่อมาที่เรียกกันว่า “ยุคแสวงหา” วรรณกรรมยุคแสวงหาดำรงอยู่ราว 10 ปี (พ.ศ. 2505 จนถึงก่อน 14 ตุลาคม 2516) แรงกระตุ้นบรรยากาศทางปัญญาที่สำคัญประการหนึ่งของยุคนี้ก็คือวารสารรายเดือน สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ที่ถือกำเนิดขึ้นในปี 2505 โดยมีสัญลักษณ์ ศิวรักษ์ เป็นบรรณาธิการ บทบาทสำคัญของวารสารวิจารณ์สังคมฉบับนี้ก็คือ “เป็นผู้นำในการตั้งคำถามและหาคำตอบด้วยการศึกษาข้อเท็จจริงของสังคมประกอบการไตร่ตรองในคุณค่าต่าง ๆ ทั้งทางจริยธรรม สังคม และการเมือง” (ดวงมน จิตรจำนงค์, 2541 : 221) ทั้งยังได้เปิดประเด็นการโต้แย้งทางวรรณกรรม ภายหลังที่ฉบับปฐมฤกษ์ได้ตีพิมพ์บทกวี “วิกทะเล” ของอังคาร กัลยาณพงศ์ ซึ่งไม่มีอีกรูปแบบตายตัวทางฉันทลักษณ์ มีการตีพิมพ์บทวิจารณ์ ซึ่งก่อความตื่นตัวในแวดวงวรรณกรรมโดยเฉพาะกวีนิพนธ์ นับว่าสังคมศาสตร์ปริทัศน์

ได้สร้างนักคิดนักเขียน นักวิจารณ์รุ่นใหม่ขึ้นมาหลายคน ต่อมาเมื่อสุชาติ สวัสดิ์ศรี รับช่วงเป็นบรรณาธิการต่อจากสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ในปีพ.ศ. 2512 ได้เพิ่มความเข้มข้นของการวิจารณ์ทางการเมือง สอดคล้องกับสถานการณ์ที่มี การต่อสู้ทางความคิดมากขึ้น เช่นฉบับประเทศไทยควรเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ภายในเขมรหรือไม่ (มิถุนายน-สิงหาคม 2513) ฉบับความสัมพันธ์ไทย-เวียดนามเหนือ (ตุลาคม-ธันวาคม 2517) และฉบับถีปลงเขาเผาถึงแดง (มกราคม-มีนาคม 2518)

สภาพแวดล้อมที่ปิดกั้นเสรีภาพทางปัญญา และความแตกต่างภายในมหาวิทยาลัยกับสังคมภายนอกดังที่กล่าวมาข้างต้น ประกอบกับความโหดร้ายทารุณของสงครามที่เกิดขึ้นในประเทศเพื่อนบ้านอย่างสงครามเวียดนาม และการปรับตัวเป็นสังคมอุตสาหกรรมซึ่งเป็นปฏิปักษ์กับวัฒนธรรมชนบท กระทบต่อจิตใจของคนรุ่นใหม่ ดังที่มีการศึกษางานเขียนที่แสดงความรู้สึกแปลกแยกต่อสังคม เมื่อประสบความไม่สอดคล้องระหว่างความคิดและค่านิยมเก่ากับความเปลี่ยนแปลงสู่สังคมใหม่ ความคับข้องใจ ความท้อแท้สิ้นหวัง ความสับสนในการดำเนินชีวิต รวมทั้งแสดงการครุ่นคิดต่อความหมายของการมีชีวิตอยู่ที่อาจไม่จำเป็นต้องเป็นเรื่องเดียวกับความหมายที่สังคมกำหนด (มาลินี แก้วเนตร, 2524 : 79-80)

บริบททางสังคมที่ส่งผลต่ออารมณ์ร่วมของนักคิดนักเขียน ดังที่กล่าวมาข้างต้นนี้ มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่ามีส่วนพ้องกับบริบทที่ก่อแนวปรัชญาแก่ปัญญาชนหัวก้าวหน้าในฝรั่งเศสในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง (มาลินี แก้วเนตร, 2524 : 79) การที่นักคิดนักเขียนปัญญาชนของไทยหลายคนในยุคนี้รับเอาปรัชญาเอกซิสเทนเซียลิสต์ ซึ่งได้รับความนิยมแพร่หลายอยู่ในช่วงสงครามโลกมาใช้ในงานเขียนของตน สามารถทำความเข้าใจได้ว่าเป็นเพราะปรัชญานี้เน้นการใคร่ครวญต่อความไร้สาระของชีวิตและเน้นเสรีภาพของปัจเจกบุคคลที่จะใช้ความคิดแสวงหาคำตอบอันถูกต้องแก่ชีวิตด้วยตัวเอง (มาลินี แก้วเนตร, 2524 : 74)

แนวคิดของปรัชญาเอกซิสเทนเซียลิสต์ดังกล่าวนี้นอกจากจะเป็นแนวคิดสำคัญที่กระตุ้นการครุ่นคิดทางปรัชญาของนักประพันธ์ในยุคแสวงหาแล้ว ยังส่งผลต่อเนื้อมาสู่วรรณกรรมช่วงทศวรรษ 2520 อีกด้วย ดังที่ปรากฏว่า ชาติ กอบจิตติ ได้นำเอาแนวคิดของปรัชญานี้ในประเด็น “นรกคือผู้อื่น” มาเป็นแนวทางในการวิเคราะห์ปัญหาของตัวละครในงานชิ้นเอกของเขา คือ นวนิยายเรื่อง คำพิพากษา ความสนใจปรัชญาตะวันตกที่เน้นเสรีภาพเช่นนี้เป็นการรับอิทธิพลจากนักประพันธ์ในยุคแสวงหาที่เขาชื่นชอบ อาทิ สุชาติ สวัสดิ์ศรี และสุวัฒน์ ศรีเชื้อ เป็นต้น (คำพพันศรี, 2541 : 29)

ในกรณีของนิคม รายยวา นักประพันธ์อีกคนหนึ่งที่สร้างงานเชิงปรัชญาและมีผลงานเด่นอยู่ในช่วงนี้ เขาเริ่มงานประพันธ์มาตั้งแต่ยุคแสวงหา ทั้งยังสังกัดอยู่ใน “กลุ่มพระจันทร์เสี้ยว” ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เช่นเดียวกับสุชาติ สวัสดิ์ศรี และวิทย์กร เชียงกุล งานสำคัญของนิคมซึ่งมีแก่นเรื่องแสดงการใคร่ครวญต่อความหมายของชีวิตคือนวนิยายเรื่อง ตลิ่งสูง ชุงหนัก (2527) เขียนขึ้นภายหลังระยะวรรณกรรมเพื่อชีวิตแบ่งบานร่วมสิบปี ปรากฏการณ์นี้น่าจะเป็นข้อ

บ่งชี้ความพยายามค้นหาความหมายของชีวิตสืบต่อจากยุคแสงหา เมื่อพิจารณาย้อนจาก ตลิ่งสูง ชุงหนัก ไปสู่ ตะกวดกับคบบุ (2526) ซึ่งเขียนขึ้นก่อน แนวคิดทางปรัชญาซึ่งกระตุ้นการใคร่ครวญตรวจสอบตนเองและค้นหามูลเหตุของปัญหาจากภายใน ดังที่ปรากฏในนวนิยายเรื่องแรกนี้ มีเค้ามูลมาตั้งแต่งานประพันธ์ของเขา ที่สร้างขึ้นในยุคแสงหา ดังเห็นได้ในเรื่องสั้น “คนบนต้นไม้” (2516) ซึ่งแฝงการวิพากษ์การเบียดเบียนเป็นวงจร จนตัวเอกซึ่งเป็นชวานาต้องหาทางออกด้วยการจับนกขาย แม้เห็นคุณค่าของความดีและรังเกียจความชั่ว ขณะที่เฝ้หาความสุขและความมีอิสระ เขากลับกำลังจะทำลายสิ่งนี้ในชีวิตอื่นเสียเอง หากนกบนต้นไม้ในที่นี้คือสัญลักษณ์ที่หมายถึงชีวิตผู้บริสุทธิ์ ผู้ที่สร้างปัญหาให้แก่คนก็ไม่ใช่ใครอื่นแต่เป็นคนด้วยกันเองที่ต่างก็ต้องการชีวิตที่ปราศจากความทุกข์ความเดือดร้อนเหมือน ๆ กัน แต่อาจน่าฉงนที่คนเราต่างต้องการสิ่งนี้แต่กลับพรวดมันไปจากชีวิตของผู้อื่น กล่าวได้ว่านี่คือแนวคิดที่ถูกพัฒนาต่อมาเป็นแนวคิดสำคัญใน ตะกวดกับคบบุ ในเมื่อทั้งคนและตะกวดต่างมีจุดหมายปลายทางอันเดียวกัน เผชิญปัญหาอย่างเดียวกัน และมีความตื่นตระหนกที่สื่อถึงกันได้ แล้วเหตุใดจึงไม่อยู่ร่วมกันด้วยความเห็นอกเห็นใจกัน

2.2 การปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์จากวรรณกรรมเพื่อชีวิต

ในแง่ที่ลักษณะเด่นประการหนึ่งของวรรณกรรมช่วงทศวรรษ 2520 คือการวิเคราะห์ปัญหาอย่างเชื่อมโยงกับข้อบกพร่องทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะวัฒนธรรมทางความคิด ความเชื่อ และค่านิยม อธิบายได้ว่ามีจุดเริ่มต้นด้วยการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ของวรรณกรรมเพื่อชีวิต มาสู่การพิจารณาปัญหาเชิงปรัชญาแทนที่จะมุ่งเน้นการโค่นล้มระบบชนชั้น

งานเขียนเพื่อชีวิตที่รับแนวคิดปรัชญามาร์กซิสม์ในช่วงความตื่นตัวทางการเมืองมองปัญหาสังคมว่า มาจากการขูดรีดทางเศรษฐกิจเชื่อมโยงกับอำนาจการปกครองซึ่งเป็นปัญหาทางโครงสร้าง ดังที่นฤมิตร สอดคุช (2538 : 93) กล่าวถึงงานเขียนระยะ 2516-2519 จนถึงช่วงต้นของทศวรรษ 2520 ว่า “นักเขียนฝ่ายประชาชนต่างก็มีข้อสรุปไว้ล่วงหน้าแบบสูตรสำเร็จว่า ต้องแก้กันในระดับโครงสร้างหรือระบบเป็นสำคัญ”

การเน้นโครงสร้างของสังคม เป็นสิ่งที่นำไปสู่การต่อต้านระบบอภิสิทธิ์ชนหรือระบบชนชั้นที่กุมอำนาจรัฐ จึงเห็นได้ว่าวรรณกรรมเพื่อชีวิตของไทยมักจะเห็น “นายทุน ขุนศึก คักดินา” เป็น “ศัตรูของประชาชน” ตามกรอบความคิดของลัทธิมาร์กซิสม์ที่ถือว่า ศาสนา จริยธรรม กฎหมาย สถาบันทางสังคม และวัฒนธรรมอื่น ๆ ล้วนเป็นโครงสร้างส่วนบนซึ่งมีความสำคัญเป็นรองโครงสร้างฐานคือระบบเศรษฐกิจ (ฮันท์, 2526 : 101) และเป็นเพียงสิ่งที่ดำรงอยู่เพื่อสนองประโยชน์แก่ชนชั้นที่กุมอำนาจ หรือเป็นสิ่งที่ชนชั้นที่กุมอำนาจสร้างขึ้นเพื่อครอบงำชนชั้นอื่น ดังที่เอ็งเกิลส์ ผู้นำทางความคิดของลัทธิมาร์กซิสม์ผู้หนึ่งกล่าวว่า (อ้างถึงใน ฮันท์, 2526: 164) “หลักศีลธรรมที่มีอยู่ย่อมเป็นหลักศีลธรรมของชนชั้นเสมอ คือช่วยทำให้การครอบงำและการแสวงหา

ผลประโยชน์ของชนชั้นปกครองแล้วชอบด้วยเหตุผล” ด้วยเหตุนี้ลัทธิมาร์กซิสต์จึงต่อต้านหลักศีลธรรมในความคิดทางศาสนาด้วย ดังที่เลนิน (อ้างถึงใน ฮันท์, 2526 : 165) กล่าวว่า

สิ่งที่พวกนายทุนเทศนาสั่งสอนโดยเอาหลักจริยธรรมมาจากบัญญัติของพระเป็นเจ้า หรือไม่ก็ถอดเอามาจากสำนวนโวหารประเภทเพื่อฝัน หรือกึ่งเพื่อฝันซึ่งในที่สุดแล้วก็ไม่ต่างจากบัญญัติของพระเป็นเจ้า เหล่านี้เราไม่ยอมรับ เราปฏิเสธหลักศีลธรรมทุกชนิดที่ได้มาจากแนวความคิดที่ไม่เกี่ยวข้องกับมนุษย์และชั้นสังคม เรากล่าวว่า หลักเช่นว่านี้จอมปลอม เป็นการหลอกลวงเพื่อผลประโยชน์ของเหล่านายทุนและเจ้าของที่ดิน

เมื่อพิจารณาเจตนารมณ์ของวรรณกรรมที่จัดเป็นงานเพื่อชีวิตของไทย พบว่ามีลักษณะร่วมที่ความพยายามแก้ไขความพิกลพิการของสังคม กล่าวได้ว่าปรัชญามาร์กซิสต์ให้ความมั่นใจเรื่องภารกิจของนักเขียนในการสร้างงานสกุลอัตถนิยม โดยมุ่งเสนอความจริงที่เป็นความทุกข์ยากของคนระดับล่าง ซึ่งความไม่เป็นธรรมในสังคม วิพากษ์ความคิดเรื่องชนชั้นที่ครอบงำสังคมพร้อม ๆ กับประท้วงการมองข้ามคุณค่าที่แท้จริงของมนุษย์ ดังในเรื่อง “โพรฟ้า” ของลาว คำหอม ที่ “ผู้ร้าย” เป็นเชื้อพระวงศ์ซึ่งถือเอาความสูงศักดิ์และอำนาจในกิจการทางธุรกิจของตนเป็นเหตุผลที่จะเรียกหาผู้หญิงมาปรนเปรอเพื่อเสพสุขเพียงครู่ยาม โดยไม่แยแสว่าเธอกำลังจะเป็นเจ้าสาวของหนุ่มบ้านป่า การผูกเรื่องให้อำนาจที่ค้ำจุนสถานะทางสังคมนี้ เชื่อมโยงอยู่กับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ (“ผู้ร้าย” เป็นหลานชายของเจ้าของบริษัททำไม้) แสดงเจตนาของผู้แต่งที่จะวิพากษ์พฤติกรรมของบุคคลในบริษัทที่ยอมจำนนต่ออำนาจ ตัวละครอื่นที่ทำตามคำสั่งแม้เห็นใจชายขมุที่ถูกข่มเหงรังแก แต่ก็ไม่ได้พยายามยับยั้ง ก็นับเป็นส่วนหนึ่งของปัญหา คนเหล่านี้จึงสมควรแก่การถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าน่าละอายเพราะพลาดแล้วต่อการเสียประโยชน์ อาจกล่าวว่าผู้แต่งปลุกผู้อ่านให้ตื่นจากการพะวงกับความมั่นคงที่รองรับด้วยคตินิยมทางชนชั้นซึ่งบดบังค่าความเป็นมนุษย์ของผู้ที่ถูกสมมุติว่าต่ำกว่า

ลาว คำหอม ตูคล้ายจะสื่อสารว่าเมื่อความคิดใดดำรงอยู่แล้ว การตัดสินคุณค่าของมันอยู่ที่การพิจารณาของคน ไม่มีความคิดใดที่จะเปลี่ยนแปลงไม่ได้ถ้าคนสร้างขึ้นมา ในรวมเรื่องสั้นเล่มนี้มีคำพูดของตัวเอกใน “กระดานไฟ” ว่า “สิ่งศักดิ์สิทธิ์ไม่ได้สร้างคนขึ้นมา แต่คนสร้างสิ่งศักดิ์สิทธิ์ขึ้นมาเพื่อจะขี้ออกคนกันเอง” (ลาว คำหอม, 2533 : 146) ดังนั้นปัญหาจะแก้ไขได้ก็ด้วยความรู้เท่าทันต่อเบื้องหลังของการสถาปนาความรู้นั้นเอง ด้วยเหตุนี้หากพิจารณาว่างานที่มี

คุณค่าต้องชี้ทางออกอย่างชัดเจนตามแนวคิดอสังคมนิยม (socialist realism)¹ ก็อาจเป็นการมองข้ามความงามทางศิลปะและไม่ให้ความสำคัญของการอ่านที่จะตีความเรื่องได้หลายระดับ ดังที่เห็นได้จากตัวอย่างข้างต้นว่าเพียงแต่ชี้ปัญหา ก็อาจให้ข้อคิดทางปัญญาได้ นอกจากนี้งานในส่วนที่ถูกขนานนามว่าเป็นงานเพื่อชีวิต ก็มีระดับคุณค่าทางวรรณศิลป์แตกต่างกัน เห็นได้ว่าคุณค่าทางวรรณศิลป์ในงานเหล่านี้ แปรตามความซับซ้อนของความหมายที่เกี่ยวข้องกับตัวตนภายในของตัวละครด้วย

การต่อต้านค่านิยมเก่าและแนวคิดเรื่องความเสมอภาคใน ปีศาจ (2496) ของเสนีย์ เสาวพงศ์ นับเป็นสำนักขบถอย่างหนึ่ง ดังที่ชัยอนันต์และชัยสิริ สมุทวณิช (2516 : 76 ; อ้างถึงใน คาร์พ ทันศรี, 2541 : 21) กล่าวถึงทัศนะของผู้แต่งวรรณกรรมเพื่อชีวิตโดยรวมว่า ผู้แต่งเชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างในโลกรวมทั้งสังคมมนุษย์เคลื่อนไปไม่หยุดนิ่ง มนุษย์เราสามารถเปลี่ยนแปลงชีวิตของตัวเองได้ เพราะ “หาได้ถูกกำหนดด้วยกรรมเก่าหรืออำนาจลึกลับไม่ ความยากจนนั้นเป็นผลจากระบบการเมืองและเศรษฐกิจ โดยมีค่านิยม ขนบธรรมเนียม ประเพณี เป็นเครื่องมือที่ชนชั้นปกครองใช้หลอกลวงประชาชน”

สำนักขบถเป็นสิ่งที่กระตุ้นการวิพากษ์ความคิดความเชื่อที่เห็นกันว่างมายหรือไม่สร้างสรรค์ ในระยะที่คนหนุ่มสาวแตกแยกทางความคิดกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย การครอบงำเสรีภาพของการเขียน เพื่อผลของการต่อสู้ทางการเมือง ก็ถูกต่อต้านด้วยสำนักขบถของเสรีชนเช่นเดียวกัน ดังเห็นได้ในกรณีของเสกสรรค์ ประเสริฐกุล ที่กล่าวถึงก่อนหน้านี้ น่าสังเกตว่าการต่อต้านความคิดความเชื่อทางศาสนาพุทธ กระทำได้แต่เพียงการท้วงติงความคิดบางอย่างที่เบี่ยงเบนไปจากหลักพุทธปรัชญาที่แท้จริง ดังที่เราเห็นได้ใน สงครามชีวิต ของศรีบูรพา ที่ “ตั้งคำถามเกี่ยวกับกรรมเก่าและการ‘ทำบุญเอาหน้า’ของสังคมมือถือสากปากถือศีล” (สุชาติ สวัสดิ์ศรี, 2519 : (12)) ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพุทธปรัชญาแสดงสัจจะหรือหลักความจริงที่ไม่อาจหักล้างได้ หลังการเฟื่องฟูของวรรณกรรมเพื่อชีวิต การประท้วงความไม่เป็นธรรมของสังคมในแง่ความเชื่อทางศาสนาใน จนตรอก ของชาติ กอบจิตติ จึงชี้แต่เพียงว่า แนวคิดเรื่องเวรกรรมอันเป็นการตีความพุทธปรัชญาแบบชาวบ้านอาจส่งผลให้มองไม่เห็นมูลเหตุที่แท้จริงของปัญหาว่าอยู่ที่ใด เพราะได้ปิดความรับผิดชอบของผู้อื่นออกไปเหลือเพียงความรับผิดชอบอย่างเลื่อนลอยของผู้ถูกกระทำ (ทำนอง วงศ์พุทธ, 2549 : 11)

การวิพากษ์วิจารณ์วัฒนธรรมทางศาสนาและความเชื่อ ปรากฏอย่างโดดเด่นในวรรณกรรมหลาย ๆ เรื่องในช่วงทศวรรษ 2520 จนถึงช่วงต้นของทศวรรษ 2530 แต่ไม่ได้มุ่งเน้นแต่

¹ การประเมินค่าวรรณกรรมตามแนวคิดอสังคมนิยมถือว่านอกจากจะแสดงปัญหาแล้ววรรณกรรมต้องชี้ทางออกแก่สังคมด้วย แต่อย่างไรก็ตามเห็นได้ว่านักเขียนไทยส่วนใหญ่ไม่ได้ยึดถือแนวคิดนี้เป็นกฎตายตัวอย่างเคร่งครัด ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าการแสดงให้เห็นปัญหา แม้ไม่ได้ระบุถึงทางออกอย่างโจ่งแจ้ง ก็ย่อมจะบ่งชี้ว่าจุดเริ่มต้นของทางออกของปัญหาอยู่ที่ความเข้าใจปัญหานั้นเอง

การกดขี่ทางชนชั้น หรือถึงแม้ยกมาเป็นประเด็นหนึ่งก็ยังคงแสดงอย่างซับซ้อนว่า ความคิดทางศาสนาควรมีบทบาทแก้ปัญหาอย่างสร้างสรรค์มากกว่าที่เป็นอยู่ เช่น จนตรอก ที่ได้กล่าวถึงไปแล้วและ คำพิพากษา ของผู้แต่งคนเดียวกันที่ได้แสดงว่า หลวงพ่อมีส่วน “กระทำ” ต่อฝึกเมื่อขาดความเข้าใจที่แท้จริง หลักศีลธรรมที่ตายตัวจึงไม่มีประโยชน์ ซ้ำยังกลายเป็นแรงหนุนให้ชาวบ้านซ้ำเติมฝึกอย่างขาดความเมตตา เมื่อใช้เหตุผลเรื่องวิบากกรรมอย่างผิวเผิน (ท่านอง วงศ์พุทธ, 2549 : 23)

ในแง่นี้พระภิกษุก็ไม่อยู่ในข่ายยกเว้นที่จะถูกตรวจสอบ พฤติกรรมที่บกพร่องทางจริยธรรมของพระภิกษุสงฆ์ ในนวนิยายเรื่อง งาม ของวิมล ไทรนันทน์ มีปฏิสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องการทำบุญที่ผิดเพี้ยนไปจากหลักของพุทธศาสนา ต้นตอของการวิพากษ์วิจารณ์นี้มาจากประสบการณ์ที่ผู้แต่งได้เห็นความเป็นอยู่ที่แตกต่างระหว่างพระกับชาวบ้านที่นับวันยิ่งเพิ่มขึ้น (วิมล ไทรนันทน์, 2536 : 46)

การวิพากษ์วิจารณ์บุคคลในสถาบันทางศาสนาและความเชื่อของประชาชน ที่จัดว่าเป็นการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์จากวรรณกรรมเพื่อชีวิต เห็นได้จากการขยายการวิพากษ์วิจารณ์ไปที่สังคมในวงกว้าง โดยไม่เพ่งเล็งเฉพาะเงื่อนไขทางชนชั้น ผู้ที่ต้องรับผิดชอบต่อปัญหาก็คือบุคคลทั่วไป ที่สำคัญคือบทเรียนจากเหตุการณ์อันเป็นความทรงจำทางประวัติศาสตร์ ได้กระตุ้นเตือนภัยของการด่วนสรุปหรือโลกทัศน์แบบชาวดำที่ยึดกฎเกณฑ์ในการตัดสินประเมินค่าผู้อื่นอย่างตายตัว อีกทั้งความคิดว่าบุคคลมีเสรีภาพที่จะคิดต่างก็เปิดโอกาสแก่แนวการเขียนที่หลากหลายขึ้น การปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์จากแนววรรณกรรมเพื่อชีวิตจึงพัฒนาไปสู่การมองปัญหาอย่างซับซ้อนขึ้นด้วย

นอกจากนี้การวิพากษ์วิจารณ์วัฒนธรรมในวรรณกรรมเหล่านี้ ก็ไม่ใช่การมองแต่เฉพาะข้อบกพร่องหรือปฏิเสธคุณค่าของวัฒนธรรมดั้งเดิมอย่างสิ้นเชิง ตัวอย่างเช่น ในนวนิยายเรื่อง คำพิพากษา ที่กล่าวถึงข้างต้น แม้ผู้แต่งจะวิพากษ์จุดอ่อนของพุทธปรัชญาแบบชาวบ้านตลอดจนการปฏิบัติตามหลักศาสนาที่ติดอยู่แต่ระดับประเพณีหรือพิธีกรรมว่าเป็นส่วนหนึ่งของปัญหา แต่ในขณะเดียวกันเขาได้ชี้ว่า คุณธรรมที่ฝึกยึดถือคือความเมตตาต่อนางสมทรงเป็นคุณธรรมที่น่าจะดึงดูดสังคมได้ด้วย หากคนทั่วไปไม่ถือตนว่ามีสิทธิทำร้ายผู้อื่นด้วยข้ออ้างว่ามีความดีเหนือกว่า

3. ความสืบทอดและความเปลี่ยนแปลงจากวรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงสังคมในทศวรรษ 2520 ถึงวรรณกรรมช่วงปี พ.ศ. 2530 – 2547

ในช่วงปีพ. ศ. 2530 - 2547 แนวคิดทางปรัชญาและการวิพากษ์วิจารณ์วัฒนธรรมยังเป็นลักษณะสำคัญของวรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงสังคมสืบทอดมาจากงานทศวรรษก่อน

การตีความว่าผู้ถูกกระทำไม่อาจหลีกเลี่ยงความรับผิดชอบในการแก้ไขปัญหาด้วย ในลักษณะเดียวกับ คำพิพากษา และ ตะกวดกับคบบุ่ ปรากฏอย่างโดดเด่นในวรรณกรรมช่วงต้นของ ทศวรรษ 2530 ดังเห็นได้ในนวนิยายเรื่อง *หมาเฝ้ารอยน้ำ* ของชาติ กอบจิตติ และ *คนทรงเจ้า* ของ วิมล ไทรนันทน์

ดังกล่าวแล้วว่าบทเรียนจากประสบการณ์ตรงในระยะความขัดแย้งทางการเมือง ชักนำคนรุ่นใหม่ให้หันมาพิจารณาตัวตนภายในของมนุษย์ในแง่ปรัชญามากขึ้น อย่างไรก็ตาม เห็นชัดว่าสังคมก็มีความซับซ้อนมากขึ้น ด้วยกระแสบริโภคนิยมซึ่งเป็นผลของการพัฒนา เศรษฐกิจ ความแปลกแยกต่อระบบคิดที่ทลายศักดิ์ศรีของมนุษย์เป็นจุดเด่นในเรื่องสั้นของ เสกสรรค์ ประเสริฐกุล ดังพบในงานวิจัยว่า

เรื่องสั้นในเล่ม *คนกับเสือ* แสดงให้เห็นว่าช่วงระยะเวลา 20 ปี ตั้งแต่ ปี 2519-2539 เสกสรรค์ครุ่นคิดอย่างจริงจังถึงการดำรงอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีของ ปัจเจกชน ผลพวงของการพัฒนา ที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคม คือค่านิยมและพฤติกรรมที่ยึดถือผลประโยชน์ทางวัตถุและอำนาจเป็นคุณค่า ของชีวิตจนตัดขาดจากคุณค่าทางจิตใจ กระแสบริโภคนิยมทำให้เกิดการทำลายวิถีชีวิตดั้งเดิมซึ่งให้ความสำคัญกับคุณธรรมที่ฝังชีวิตและสังคม ... (ตุลา เดชพลากุล, 2545 : 189)

ส่วนทางด้านกวีนิพนธ์ *รวมบทกวี มือนั้นสีขาว* (2535) ของศักดิ์สิริ มีสมสืบ ก็ได้แสดงให้เห็นว่าการ “ละเลยคุณค่าทางจิตใจซึ่งมีรากฐานมาตั้งแต่วัฒนธรรมเก่าแก่ในยุคก่อน” นั้น เป็นผลมาจากความสวนทางระหว่าง “ความเสื่อมทางจริยธรรมของบุคคลและสถาบันทางสังคม” กับ “ความเติบโตทางเศรษฐกิจในสมัยเน้นการพัฒนาทางวัตถุ” (วรรณนะ หนูหมื่น, 2545 : 88) ดัง ในบทกวี “นางไม้” ที่ได้แสดงว่า “ระบบทุนนิยมได้ทำลายวิถีชีวิตดั้งเดิมของคนชนบทที่ผูกพันกับ ธรรมชาติจนละทิ้งคุณธรรม” การตัดโค่นป่าไม้เกิดขึ้นด้วยจิตใจที่แข็งกร้าว เพราะคนสมัยใหม่ได้ สูญเสียความเชื่อดั้งเดิมที่ว่านางไม้ไปหมดแล้ว ในยุคที่คนโลกและลุ่มหลงกับการพัฒนาทางวัตถุ “นางไม้ซึ่งเป็นผู้พิทักษ์ความดีงามของสังคม” จึงต้อง “ไปเป็นกะหรี” (วรรณนะ หนูหมื่น, 2545 : 93)

ทางด้านนวนิยายตั้งแต่ *คำพิพากษา* (2524) ชาติ กอบจิตติ แฝงการวิพากษ์วิจารณ์ ว่าความเจริญทางวัตถุได้ลิดรอนคุณค่าที่เคยดำรงอยู่ในวิถีชีวิต ดังที่จุดเริ่มต้นของปัญหาของฟัก นั้นมาพร้อมกับถนนสายใหม่ที่ตัดมาจากกรุงเทพฯ และได้นำความเจริญทางวัตถุเข้ามาสู่ตำบล ประการสำคัญถนนสายนี้ “เป็นเส้นทางที่นำพ่อของฟักไปสู่การหาความสุขที่ขายตลาดในตัวจังหวัด จนได้พานางสมทรงมาอยู่บ้านด้วย” (คำรพ ทนตรี, 2541 : 41) เท่ากับที่ได้นำปัญหาต่างๆ มาสู่ฟัก

นอกจากนี้การลุ่มหลงกับความเจริญทางวัตถุที่มาพร้อมกับถนนสายนี้ ยังเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้บทบาทของสถาบันทางศาสนาในฐานะผู้นำทางจิตวิญญาณเสื่อมคลายลง จึงไม่อาจช่วยอะไรפקได้ ดังที่คาร์พ ทันศรี (2541 : 60-61) วิเคราะห์ตัวละครหลวงพ่อกว่า

... ความเจริญทางวัตถุที่เข้ามาในตำบลแห่งนี้ตั้งแต่ถนน ไฟฟ้า ทำให้วัดได้พัฒนาทางวัตถุเพิ่มขึ้น ไม่ว่า ไฟฟ้า เครื่องขยายเสียง หรือคนที่เดินทางมาทำบุญสร้างศาสนสถานให้วัด ความเจริญเหล่านี้ทำให้หลวงพ่อกมีความตื่นเต็นยินดี จนทำให้ขาดบทบาทสำคัญในหลักธรรม นั่นก็คือขาดความเข้าใจปัญหาของมนุษย์อย่างลึกซึ้ง ไม่อาจใช้หลักธรรมแก้ปัญหาได้อย่างถึงแก่น ท่านไม่อาจเป็นที่พึ่งทางใจפקได้ในช่วงวิกฤต เพราะท่านเองยังมีกิณิมต้อย่างอื่นอีก เห็นได้จากตอนที่หลวงพ่อกเรียกפקมาตักเตือนเรื่องการดื่มสุรา ท่านก็มีเวลาให้פקไม่มากนัก ด้วยติดกิณิมตที่มีคนมาหาในเวลาเดียวกัน

มาถึง **หมาเน่าลอยน้ำ** การวิพากษ์วิจารณ์พฤติกรรมการเอารัดเอาเปรียบกันของคนในสังคมที่ยึดเอาการครอบครองวัตถุเป็นคุณค่าสำคัญ ก็กลายมาเป็นแนวคิดสำคัญของเรื่องหลังจากที่ตัวเอกได้ผ่านประสบการณ์บางอย่าง ทั้งการถูกผู้อื่นรุมเอาเปรียบ การถอนศรัทธาของเพื่อนร่วมอุดมการณ์ และภาวะหนี้สินจำนวนมาก เขาก็กล้าที่จะตั้งคำถามกับตัวเองในตอนจบว่าเมื่อเป็นเช่นนี้เขาจะเลือกเป็นอย่างไรระหว่าง “อีกา” ซึ่งหมายถึงผู้ล่า กับ “หมาเน่า” ซึ่งหมายถึงเหยื่อ ความกล้าในการเลือกนี้อาจมีความหมายได้หลายนัย อาจแสดงว่า

... เขากล้าที่จะเผชิญกับความล้มเหลว กล้าที่จะเจ็บปวดเพราะความอายตนเองที่จะหันหลังให้อุดมการณ์ มิฉะนั้นก็กล้าที่จะรับว่าถ้าตนเองยังคงเป็นหมาเน่าต่อไปก็คงต้องถูกทิ้งตลอดไป คำถามนี้ไม่มีคำตอบ แต่ผู้อ่านอาจคิดได้ว่าการลดทอนปัญหาสังคมจำเป็นต้องเริ่มต้นที่ความอดทนต่อความทุกข์หรือแม้แต่ความสิ้นหวัง (ท่านอง วงศ์พุทธ, 2549 : 26)

การจบเรื่องด้วยคำถามของตัวละครซึ่งไม่มีคำตอบแน่ชัดดังกล่าวนี ในแง่หนึ่งก็คือการทิ้งคำถามไว้ให้ผู้อ่านได้ขบคิดว่าถ้าเราเป็นตัวละครตัวนี้จะตัดสินใจอย่างไร นับเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้อ่านได้หันมาตรวจสอบระดับจริยธรรมของตัวเอง การพยายามกระตุ้นผู้อ่านในแง่นี้จะ เป็นแนวทางหลักที่ชาติ กอบจิตติ ยึดถือมาตั้งแต่ **คำพิพากษา** **เรื่องสั้น** **เรื่องธรรมดา** (2526) ก็ เป็นอีกเรื่องหนึ่งของเขาที่เร่งเร้าให้ผู้อ่านได้ตรวจสอบตัวเอง ดังที่นฤมิตร สอดสุข (2537:230-231) วิเคราะห์ข้อความในวงเล็บ ว่าใช้เพื่อสื่อสารความคิดที่แท้จริงซึ่งกำหนดพฤติกรรมของตัวเอก กลวิธีนี้เป็น “กลเม็ดเพื่อตอกย้ำให้ผู้อ่านได้เกิดความรู้สึกตระหนักและตั้งข้อสงสัยเอา กับพฤติกรรม ของตัวเองว่า ตนมีความรู้สึกและพฤติกรรมเหมือน ‘ผม’ ในเรื่องหรือไม่” และกล่าวว่าการที่ชาติ

ใช้เทคนิคที่ซับซ้อนและบีบคั้นผู้อ่านด้วยการจบเรื่องที่มักไม่มีทางออกสำหรับตัวละครนั้นเป็น เพราะต้องการ “ตราประทับความทรงจำให้กับคนอ่าน ที่อาจช่วยให้เกิดความสำนึกในปัญหา จนสามารถแปรเปลี่ยนพฤติกรรมของตนให้ไม่เป็นตัวปัญหา หรือมีส่วนช่วยแก้ปัญหาได้ในท้ายที่สุด” (นฤมิตร สอดศุข, 2537 : 233)

บนรากฐานของความสำนึกทางสังคมว่า ในฐานะคนทั่วไปเรามีส่วนร่วมเป็นมูลเหตุของปัญหา นวนิยายเรื่อง ฐ ของวิมล ไทรนิ่มนวล ก็ได้แสดงว่าต้นตอของปัญหาความบกพร่องทางจริยธรรมของพระภิกษุ “ไม่ได้อยู่ที่ความชั่วของฝ่ายภิกษุแต่เพียงอย่างเดียว แต่มีปฏิสัมพันธ์กับแนวคิดของชาวบ้านด้วย” (ทำนอง วงศ์พุทธ, 2547 : 5) ใน *คนทรงเจ้า* ความคิดนี้พัฒนามาสู่การมองปัญหาจากตัวผู้ถูกระทำอย่างเด่นชัด เมื่อชาวบ้านถูกผู้กุมอำนาจทางความเชื่อเอาเปรียบ ความหลงของชาวบ้านไม่ใช่แค่ส่วนเสริมหรือเชื่อมโยงอย่างในนวนิยายเรื่อง ฐ แต่เป็นมูลเหตุหลักของปัญหา ดังที่กล่าวได้ว่า “โคกพระไทรและเจ้าพ่อนั้นเป็นเพียงสิ่งที่ชาวบ้านสร้างขึ้นจากความคิดและความรู้สึกของตน เพื่อสนองความต้องการบางประการโดยที่พวกเขาเองก็ไม่รู้ตัว” (ทำนอง วงศ์พุทธ, 2547 : 133) และก็แสดงให้เห็นว่า ตราบใดที่ชาวบ้านยังไม่อาจเอาชนะความเขลาและความหลงซึ่งทำให้เห็นผิดเป็นชอบ มองเห็นการที่ตนถูกเอาเปรียบโดยผู้กุมอำนาจทางความเชื่อว่าเป็นสิ่งชอบธรรมอยู่เช่นนี้ ปัญหาที่จะยังคงมีอยู่ต่อไป (ทำนอง วงศ์พุทธ, 2547 : 152-153)

นอกจากนี้ในงานอื่นของเขาทั้งเรื่องสั้นและนวนิยายในช่วงหลัง ก็มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่ามีแนวในการมองปัญหาที่ใกล้เคียงกับ *คนทรงเจ้า* คือเปลี่ยนแปลงจากการมองปัญหาที่ปัจจัยภายนอกสู่ปัจจัยภายใน และหันเหจากการมองปัญหาอย่างแบ่งฝักแบ่งฝ่ายซึ่งชี้ว่ามูลเหตุมาจากผู้กระทำแต่ฝ่ายเดียว ดังที่สมเกียรติ คู่ทวีกุล (2535 : 91) กล่าวว่า

... ในผลงานช่วงต้น วิมลมุ่งชี้ให้เห็นว่าความทุกข์ยากของผู้ถูกระทำ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวบ้านและผู้ยากไร้ นั้นเกิดจากปัจจัยภายนอก อันได้แก่สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติทางเศรษฐกิจและความฉ้อฉลของมนุษย์ด้วยกันเอง ผลงานในช่วงท้ายวิมลได้ชี้ให้เห็นว่า ความฉ้อฉลหรือความทุกข์ยากของมนุษย์แท้ที่จริงเกิดมาจากการที่มนุษย์แต่ละคนไม่รู้เท่าทันจิตใจของตนเอง จึงเป็นเหตุให้ก่อความยุ่งยากความทุกข์ให้แก่ตนเอง คนในครอบครัวและผู้คนในสังคม ผู้กระทำกับผู้ถูกระทำในผลงานช่วงแรก ๆ จึงเป็นคนละคนกัน แต่ในผลงานช่วงหลัง บุคคลสองฝ่ายนี้เป็นคนเดียวกัน ทศนคติของวิมลที่มีต่อความทุกข์ยากของมนุษย์จึงพัฒนาจากปัจจัยภายนอกไปสู่ปัจจัยภายใน นวนิยายช่วงแรก ๆ จึงเป็นนวนิยายแนวเศรษฐกิจและสังคม ส่วนนวนิยายช่วงหลังเปลี่ยนไปเป็นแนวปรัชญาและศาสนา

งานของศิลา โคมฉาย เมื่อเทียบกับงานในทศวรรษก่อนที่เป็นแนวการเมือง แปรมาเป็นการมองปัญหาของมนุษย์ในทางปรัชญา ดังที่ให้สัมภาษณ์ว่า เขาพยายามอธิบายในนวนิยายเรื่อง *ทางเสือ* ถึงการตีโพยตีพายและคิดโทษสิ่งอื่นเมื่อเกิดปัญหาขึ้นมา การค้นพบ

ทางออกจึงยิ่งห่างไกลไปทุกที หนทางในการแก้ปัญหาอันดับแรกจึงต้องเริ่มต้นที่ความสงบซึ่งเป็น
 ป่อเกิดของปัญญา และกล่าวว่าแนวคิดเหล่านี้มีที่มาจากประสบการณ์ขณะอาศัยอยู่ในป่าผสมผสาน
 กับการตีความพุทธธรรมตามแนวของท่านพุทธทาสภิกขุ (ศิลา โคมฉาย, 2536ข :50-51)

การใช้พุทธปรัชญาประกอบการตีความชีวิตและชี้ทางออกแก้ปัญหาของมนุษย์ดูจะ
 เป็นลักษณะเด่นของวรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงปรัชญาช่วงปี พ.ศ. 2530-2547 ดังที่ปรากฏ
 ต่อมาในนวนิยายอื่นที่นอกจาก ทางเสือ เช่น เวลา ของชาติ กอบจิตติ และ อมตะ ของ วิมล
 ไทรนัมนวล ที่ต่างก็ได้ชี้ว่าการใช้ปัญญาประกอบการพิจารณาความจริงตามหลักพุทธปรัชญา นั่นคือ
 ทางออกของปัญหาสังคมและปัญหาของมนุษย์ในระดับอภิปรัชญา ดังที่ เวลา ได้ชี้ว่า “การเข้า
 ใจความเป็นอนิจจังและอนัตตาของชีวิต... คือทางที่จะนำพามนุษย์ให้หลุดพ้นจากการเวียนว่ายใน
 ห้วงทุกข์ และในระดับที่รองลงมาที่อาจลดทอนความเร่งร้อนทรมานทรมายในขณะเผชิญปัญหา”
 (ทำนอง วงศ์พุทธ, 2549 : 31) นอกจากนี้ในระดับปัญหาสังคมก็อาจลดทอนการแก่งแย่งทำร้ายกัน
 ดังที่นถมิตร สอดสุข (2538 : 97-98) กล่าวว่า การกระตุ้นให้ผู้อ่านเห็นความจริงของชีวิตก็คือทางที่
 จะ “ผ่อนทุเลาอาการกอบโกยแสวงหาอย่างไม่ลืมหูลืมตาตามมติบริโภคนิยมแห่งยุค” ส่วน อมตะ
 ก็ได้แสดงว่า “ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งในหลักธรรมจนนำไปสู่การปฏิบัติตามแนวทางทางของพุทธ
 ศาสนา เป็นทางรอดที่จะเอาชนะความทุกข์และการเบียดเบียนซึ่งเป็นปัญหาใหญ่ของมนุษย์”
 (ทำนอง วงศ์พุทธ, 2547 : (3))

การหวนกลับมาที่พุทธศาสนาอันเป็นรากทางวัฒนธรรมของสังคมดังกล่าวนี้
 นอกจากแสดงความครุ่นคิดทางปรัชญาแล้ว ก็บ่งชี้ความเปลี่ยนแปลงทางแนวคิดในการ
 วิพากษ์วิจารณ์วัฒนธรรมด้วยเช่นกัน กล่าวคือวรรณกรรมบางเรื่องช่วงทศวรรษ2520 และเลยมาถึง
 ช่วงต้นของทศวรรษ2530 แผงการต่อต้านการครอบงำของพื้นฐานความคิดความเชื่อบางประการ
 แต่ในช่วงหลังมานักประพันธ์มองปัญหาไปที่มูลเหตุอันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงของ วิถีชีวิตอัน
 เนื่องมาจากความเจริญทางวัตถุและความก้าวหน้าของวิทยาการสมัยใหม่ ซึ่งทำให้คุณค่าบาง
 ประการที่เคยดำรงอยู่ในวิถีชีวิตเดิมสูญหายไป และนับวันยิ่งลดทอนความเป็นมนุษย์ของคนใน
 สังคมให้เหลือน้อยลงทุกที

การวิพากษ์วิจารณ์ความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในลักษณะนี้อันที่จริงเริ่มมา
 ตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 2520 ดังเห็นได้ใน ทะเลและกาลเวลา ของอัศศิริ ธรรมโชติ ในช่วง
 ทศวรรษ 2530 จนถึงช่วงปีพ.ศ.2540-2547 งานเด่นได้แก่ ปลายนาฟ้าเขียว ของวัฒน์ วรรณยางกูร
 เวลาของชาติ กอบจิตติ ในลึกลับ ของจำลอง ผึ้งชลจิตร สิงห์สาโท ของวัฒน์ วรรณยางกูร และ
 อมตะของวิมล ไทรนัมนวล ปัญหาความเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตซึ่งทำลายคุณค่าบางประการที่เคย
 ดำรงอยู่ในวิถีชีวิตเดิม และกระทบถึงชีวิตคนเล็กคนน้อยในชนบทเห็นได้ใน ทะเลและกาลเวลา
 ปลายนาฟ้าเขียว ในลึกลับ และ สิงห์สาโท ดังที่ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช (2536 : 187)กล่าวถึง ปลายนา
 ฟ้าเขียว ว่าเป็น “เสียงสะท้อนความวิตกกังวลต่อวิถีชีวิตของสังคมชนบท ที่นับวันจะสูญหายไป
 จากสังคมไทย”

ในนวนิยายเรื่องนี้

... เรื่องราวความเปลี่ยนแปลงของตำบลปลายนา จากหมู่บ้านที่อาศัยควายช่วยไถนามาเป็นการใช้รถแทรกเตอร์ จากการใช้ทางเกวียนเป็นเส้นทางสัญจร มาสู่การสร้างถนนลูกรังและการใช้รถมอเตอร์ไซด์ จากการแข่งขันควายเพื่อเชื่อมสามัคคีระหว่างหมู่บ้าน กลายเป็นการแข่งขันเพื่อการพนันขันต่อ เหล่านี้คือชะตากรรมที่เกิดขึ้นไม่เฉพาะกับตำบลปลายนา แต่กับหมู่บ้านในชนบทแทบทุกแห่ง

สิ่งที่ชาวบ้านต้องสูญเสียไปเมื่อรัฐ “เร่งรัดพัฒนาท้องถิ่นอย่างไม่ลืมหูลืมตา” ก็คือ “วิถีชีวิต คติ ค่านิยม และความเชื่อ... ที่ยึดถือมาแต่อดีต” ส่วนถนนอันเป็นสัญลักษณ์ของความเจริญแท้ที่จริง กลับนำหายนะมาให้ (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช, 2536 : 187-188)

มาถึงช่วงทศวรรษ 2540-2547 จำลอง ผึ้งชลจิตรได้แสดงให้เห็นเช่นกันในนวนิยายเรื่อง *ในลึก* ถึงความโลภของคนอันเป็นผลมาจากเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ซึ่งรุกล้ำเข้ามาแม้แต่ในชนบท ความมุ่งหมายแย่งชิงทรัพยากรได้ทำลายประเพณีชีวิตแบบถ้อยถ้อยอาศัยและความมีน้ำใจที่มีอยู่ในวิถีชีวิตแบบเก่าไปจนเกือบหมดสิ้นแล้ว อย่างไรก็ตามการทำร้าย “คนอื่น” เช่นนี้ดูจะไม่หนักหน่วงรุนแรงเท่าการทอดทิ้งบุพการีของตนใน เวลา และการสร้างมนุษย์ด้วยวิธีการทำโคลนนิ่งเพื่อใช้อวัยวะของพวกเขาเป็น “อะไหล่” สำหรับพวกเขาแท้ อย่างที่ปรากฏใน *อมตะ* ซึ่งแฝงการวิพากษ์แนวคิดแบบวัตถุนิยม บริโภคนิยม และ ทุนนิยม รวมทั้งความเจริญของเทคโนโลยีที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อสนองความต้องการอย่างไร้ขอบเขต ตลอดจนอำนาจทางการเมืองว่า ไม่เพียงแต่ทำลายความเกื้อกูลระหว่างมนุษย์หากแต่ถึงขั้นทำให้มนุษย์ห่างไกลจากสัจธรรมและสูญเสียคุณค่าของความเป็นมนุษย์ ดังที่ดวงมณ จิตรจางค์ (2547ก : 605) กล่าวว่า สิ่งที่ผู้ไขว่คว้าความเป็นอมตะในเรื่องต้องสูญเสียไปเพื่อแลกกับการได้มาซึ่งความเป็นอมตะอย่างจอมปลอมก็คือ “ความพยายามขัดเกลากิจวิญญาณของตัวเอง” อีกทั้ง “ความเกรงกลัวและความละอายต่อบาป”

เหตุที่ทั้งชาติ กอบจิตติ และวิมล ไทรนันทน์ หวนกลับมาที่พุทธปรัชญา อาจอธิบายได้โดยเทียบเคียงกับการปรับใช้ปรัชญาเอกซิสเทนเซียลิสต์ ในเงื่อนไขที่เอกซิสเทนเซียลิสต์เหมาะสำหรับการต่อต้านค่านิยมและประเพณีเก่า พุทธปรัชญาซึ่งเป็นปรัชญาจิตนิยมที่เน้นการศึกษาเพื่อเผชิญกับความจริงของชีวิต ซึ่งสามารถเชื่อมโยงกับรากฐานทางภูมิปัญญาเดิมในสังคมชนบทไทย ย่อมจะเป็นคู่ต่อกรที่สำคัญของแนวคิดแบบวัตถุนิยมและบริโภคนิยมที่ทำให้คนสูญเสียความเป็นมนุษย์ และมีความลุ่มลึกพอที่จะต้านความหลงผิดของคนในยุคที่ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีนำพาให้ห่างไกลจากสัจธรรม

การที่นักประพันธ์เหล่านี้หวนกลับมาที่พุทธปรัชญานั้นน่าจะเป็นเพราะได้พบว่าแนวคิดอื่นยังไม่มีน้ำหนักและชี้ทางออกที่ชัดเจนได้เท่าพุทธศาสนา ดังที่พินิจ รัตนกุล (อ้างถึงใน

คำรพ ทันศรี, 2541 : 93) เปรียบเทียบปรัชญาเอกซิสเทนเซียลิสต์ในแนวของชาตรีกับพุทธศาสนาว่า แม้มีส่วนพ้องกันในเรื่องที่มองว่าจิตเป็นบ่อเกิดของความทุกข์ แต่ในขณะที่พุทธศาสนาชี้ทางออกด้วยการพิจารณาความเป็นจริงเพื่อละวาง ชาตรีกลับเห็นว่า “ความอยากหรือความปรารถนาเป็นสิ่งจำเป็นที่ชีวิตมนุษย์จะขาดเสียไม่ได้ ... เพราะมนุษย์มีความว่างเปล่าอยู่ในตัว ถ้าไม่มีความปรารถนาอะไรเลย มนุษย์ก็จะมีชีวิตอยู่ต่อไปไม่ได้เพราะจะต้องอยู่ในความว่างเปล่าอยู่ตลอดเวลา” เอกซิสเทนเซียลิสต์จึงยังแก้ปัญหาให้มนุษย์ไม่ได้ ชาติอาจจะเล็งเห็นความจริงข้อนี้ใน เวลา เขาจึงยอมรับเอาพุทธปรัชญามาเป็นแนวคิดในการวิเคราะห์และชี้ทางออกของปัญหา (คำรพ ทันศรี, 2541 : 93)

วิมล ไทรนีนวาล ก็เป็นเช่นเดียวกับชาติ กอบจิตติ ที่สนใจปรัชญาตะวันตกมากก่อนตั้งที่ได้นำวาทะเชิงปรัชญาของเฟรดริช นิทซ์เช มากล่าวนำใน คนทรงเจ้า ว่า “ผู้ที่ไม่รู้ว่าจะสอดใส่เจตนาของเขาเข้าไปในสิ่งต่างๆ ได้อย่างไรนั้น อย่างน้อยที่สุดก็จะใส่ความหมายบางอย่างเข้าไป : นั่นคือ เขาเชื่อว่ามีเจตจำนงอยู่แล้วในสิ่งนั้น” (วิมล ไทรนีนวาล, 2531 : 17) และอันที่จริงพวกเขาก็คงเป็นอย่างเดียวกับนักเขียนหนุ่มสาวในรุ่นเดียวกันนี้ที่มักผ่านช่วงความตื่นตาตื่นใจกับปรัชญาตะวันตกอย่างเอกซิสเทนเซียลิสต์มาก่อน แล้วจึงพบว่าปรัชญาที่ลึกซึ้งอยู่ในวัฒนธรรมของตนเองตั้งที่ชัชรินทร์ ไชยวัฒน์ ยกตัวอย่างตัวเองในประเด็นนี้เมื่อกล่าวถึง อมตะ ว่า เขาก็เป็นอีกคนหนึ่งที่น่าสนใจกับการค้นหาตัวตนแบบ “คว้านลึก” ตามแนวคิดของระบบปรัชญา แต่สุดท้ายก็พบว่า “มันก็คล้ายๆกับการ ‘ปอกหัวหอม’ นั่นเอง คือเมื่อลอกกลีบสุดท้ายของมันออกแล้ว...ก็ไม่เหลืออะไรให้เป็นแก่นสาระพอที่จะหยิบฉวยมาเป็นคติของชีวิตได้มากมายนัก” ชัชรินทร์ ไชยวัฒน์ ได้ตั้งข้อสังเกตต่อปรากฏการณ์นี้ว่า การที่นักคิดนักเขียนเหล่านี้หันมาสนใจกับศาสนาและปรัชญาตะวันออกในท้ายที่สุดนั้นเป็นเพราะ “แนวคิดแบบตะวันออกที่มีมานานแล้วในรูปของ ‘ศาสนา’ ท้ายที่สุดมันก็จะสามารถ ‘ผ่าทางตัน’ อันเกิดจากการ ‘จนมุม’ ของปรัชญา, การเมือง, เศรษฐกิจ,... และวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีที่คึกคักอยู่ในโลกตะวันตกเสมอๆ” และ การที่นักคิดนักเขียนในบ้านเราเริ่มหันมาสนใจกับระบบคิดที่สั่งสมมาในรากของวัฒนธรรมดั้งเดิมกันมากขึ้นในปัจจุบันนั้นเป็นเพราะ บัดนี้ทั้งบ้านเราและสังคมโลกทั้งโลกซึ่งตกอยู่ภายใต้การครอบงำของแบบแผนแนวคิดของโลกตะวันตกมานาน ทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมนั้น ได้เดินทางมาถึงหนทางที่อับตันกันแล้วนั่นเอง (ชัชรินทร์ ไชยวัฒน์, 2543 : 88)

4. บริบททางสังคมและวัฒนธรรม

4.1 การเมือง

เมื่อความขัดแย้งระหว่างฝ่ายขวาและฝ่ายซ้ายจบสิ้นลงหลังเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 ต่อเนื่องมาจนถึงการหวนคืนเมืองของปัญญาชนคนหนุ่มสาวในปี 2523 การเมืองไทยเริ่มปรับตัวเป็นการต่อสู้ระหว่างพรรคการเมือง เมื่อมีการใช้รัฐธรรมนูญฉบับ 2521 ก็มีการเลือกตั้งโดยไม่มีพรรคใดกุมเสียงข้างมากอย่างเด็ดขาด

ดูเหมือนความสนใจมีส่วนร่วมทางการเมืองของคนหนุ่มสาวจะลดน้ำหนักลงไป ในขณะที่บทเรียนของความสูญเสียเพราะการด่วนตัดสินใจด้วยอคติในสังคม เป็นแรงกดดันใจของกลุ่มนักเขียน ที่ถึงแม้ยังเน้นความสำนึกเชิงสังคมโดยประท้วงความอยุติธรรม ก็คำนึงถึงตัวแปรอันซับซ้อนและคุณค่าทางจิตใจ มากกว่าจะมุ่งการเขียนเพื่อสร้างพัฒนาการของระบบการเมืองที่เป็นสูตรสำเร็จ เป็นได้ว่าประเด็นการค้นหาคำตอบทางปรัชญาเป็นสิ่งดึงดูดใจมากกว่า ดังได้อภิปรายไปแล้ว

เนื้อหาเชิงปรัชญาอันเนื่องมาจากการค้นหาคำตอบดังกล่าวนี้ ยังเป็นจุดเด่นในช่วงต้นของทศวรรษ 2530 ดังจะเห็นได้จากนวนิยายเรื่อง คนทรงเจ้า ของวิมล ไทรนิ่มนวล ซึ่งกระตุ้นให้ครุ่นคิดถึงมูลเหตุของปัญหาที่ซ่อนลึกอยู่ในตัวคนอันเป็นปัจจัยของพฤติกรรม วิมลให้สัมภาษณ์ว่าเขียนนวนิยายเรื่องนี้เพื่อให้รู้กันว่า “คนคืออะไร” เขาเห็นว่าคนคือสิ่งที่คนคิด คนจึงต่างกันที่ความคิดอันเนื่องมาจาก “การได้รับการศึกษาต่างกัน” ในขณะที่วางโครงเรื่อง คนทรงเจ้า ที่สะท้อนสภาพสังคมชนบทที่เขียนให้สะท้อนสภาพการเมืองไปด้วย โดยใช้สัญลักษณ์ที่สามารถตีความไปถึงสถาบันทางการเมือง และใช้เหตุการณ์ที่จำลองสังคมไทยซึ่งมีลักษณะคลุมเครือ ในแง่ที่ไม่มีใครรู้ว่าสิ่งใดจริงสิ่งใดไม่จริง แม้แต่ผู้ที่หลอกลวงผู้อื่นก็หลอกลวงตัวเองไปด้วย (วิมล ไทรนิ่มนวล, 2536:57-58) นวนิยายเรื่องนี้เป็นตัวอย่างที่แสดงว่างานที่วิจารณ์สังคมไม่อาจจะเว้นที่จะแจกแจงพฤติกรรมของปัจเจกบุคคลในระดับความคิดความเชื่อได้

หลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 และ 6 ตุลาคม 2519 เหตุการณ์นองเลือดทางการเมืองในลักษณะคล้ายคลึงกันนี้ ก็เกิดขึ้นอีกในปี พ.ศ.2535 เนื่องจากการปราบปรามประชาชนซึ่งไม่พอใจที่ผู้กระทำรัฐประหารในชื่อ “คณะรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ” หรือ รสช. พยายามสืบทอดอำนาจ นำสังเกตว่าการที่เหตุการณ์นี้ไม่ส่งผลเป็นแนวคิดใหม่ของวรรณกรรมในระดับเดียวกับกรณีนองเลือด 14 ตุลาคม และ 6 ตุลาคม น่าจะเป็นเพราะไม่ใช่ครั้งแรกของการพลีชีพเพื่อประชาธิปไตย อย่างไรก็ตามนักเขียนยังเห็นข้อเตือนใจจากความสูญเสียในการรวมพลังของประชาชนว่ามีความหมายทางอุดมการณ์ที่จึกบำรุงเลี้ยง “ต้นกล้าประชาธิปไตย” ให้งอกงามต่อไป ดังกวีนิพนธ์ “ฝนแรก” ของจิรนนท์ พิตรปรีชา (2535) ถึงแม้กวีวิจารณ์ได้ชื่อว่า “กวีและนักเขียนทำหน้าที่ที่ดีที่สุดได้ก็เพียงแต่สร้างวรรณกรรมในฐานะยารักษาใจ” แต่กวีนิพนธ์ชิ้นนี้ก็เป็นที่

นิพนธ์แห่งความหวัง...ไม่ใช่การมองโลกในแง่ดีอย่างไร้วิจารณ์ญาณ” (เจตนา นาควัชระ, 2548 : 92-93)

ถึงแม้ว่าพฤษภาทมิฬ 2535 จะแสดงถึงความอ่อนแอของประชาธิปไตยแบบไทย แต่ก็ถือเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญอีกครั้งหนึ่งของประวัติศาสตร์การเมืองของไทย คือได้ก่อให้เกิดการทบทวนและตรวจสอบประชาธิปไตยแบบตัวแทนและแนวคิดในการปฏิรูปการเมือง รวมทั้งกระแสตื่นตัวของ “การเมืองภาคประชาชน” ในลักษณะประชาธิปไตยทางตรงในความหมายที่ว่า ประชาชนต้องปกป้องสิทธิประโยชน์ของตนด้วยตัวเอง โดยการพยายามเข้าไปมีส่วนร่วมหรือมีบทบาทในการกำหนดทิศทางนโยบายของรัฐ (จุมพล หนิมพานิช, 2548 : 318) แนวคิดนี้ได้รับความสนใจเป็นอย่างดีจากนักประพันธ์ที่เคยมีประสบการณ์ร่วมต่อสู้การเมืองอย่างวิวัฒน์ วรรณยางกูร ดังที่ปรากฏในนวนิยายเรื่อง สิงห์สาโท ซึ่งมีแนวคิดหลักส่วนหนึ่งแสดงถึงบทบาทของประชาชน โดยผู้แต่งได้นำเสนอในประเด็นสิทธิในการผลิต “เหล้าเสรีพื้นบ้าน” และการรวมกลุ่มของชาวบ้านเพื่อพิทักษ์สิทธิประโยชน์ของตนซึ่งถูกนักการเมืองและนายทุนใช้ช่องว่างทางกฎหมายเบียดบังไป

4.2 เศรษฐกิจ วิถีชีวิตและวัฒนธรรม

ตั้งแต่ทศวรรษ 2520 ปัญหาที่กระทบต่อชีวิตของคนส่วนใหญ่ ได้เปลี่ยนจากการต่อสู้ระหว่างชนชั้นมาเป็นการดิ้นรนแข่งขันกันในวิถีชีวิตทั้งในระบบการศึกษา การทำมาหากินและการดำรงชีวิตมากขึ้นทุกขณะ สิ่งที่ทำให้นักเขียนตั้งคำถามก็คือ ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมอันสืบเนื่องจากนโยบายการพัฒนาของรัฐตามแบบตะวันตก และนโยบายเศรษฐกิจซึ่งเชื่อมโยงกับกระแสทุนนิยมโลก รวมทั้งการติดต่อกับโลกภายนอกในบริบทสังคมโลกที่เรียกกันว่า “โลกาภิวัตน์”

การดำเนินนโยบายตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ซึ่งเริ่มต้นขึ้นครั้งแรกตั้งแต่พ.ศ. 2504 ในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยอย่างสูง ประการแรกสุดนโยบายดังกล่าวได้ทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทยปรับเปลี่ยนจากระบบเดิมซึ่งเป็นทุนนิยมโดยรัฐมาเป็นทุนนิยมเสรี แต่ข้อบกพร่องที่สำคัญที่สุดก็คือ การเป็นระบบทุนนิยมเสรีที่ขาดคุณภาพ (จุมพล หนิมพานิช, 2548: 255) กล่าวคือ โอกาสทางเศรษฐกิจตกอยู่เฉพาะคนบางกลุ่ม โดยเฉพาะกลุ่มที่อยู่ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ของนักการเมือง ในขณะที่เศรษฐกิจเติบโตขึ้นและรายได้เฉลี่ยของประชากรเพิ่มขึ้นตามลำดับ แต่กลับขาดการกระจายรายได้ที่เป็นธรรม ช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจนจึงขยายกว้างออกไปมากขึ้น ไม่เพียงเท่านั้นแม้แต่ระหว่างส่วนกลางกับภูมิภาคตลอดจนระหว่างเมืองกับชนบทก็ไม่ได้ได้รับความใส่ใจจากรัฐอย่างเท่าเทียม ความเหลื่อมล้ำต่ำสูงของคนในสังคมจึงแผ่ขยายเป็นวงกว้างออกไปในทุกพื้นที่

นอกจากนี้การพัฒนาเศรษฐกิจที่เน้นอุตสาหกรรมและการส่งออก ซึ่งรัฐได้ดำเนินการเรื่อยมานับตั้งแต่อุตสาหกรรมเพื่อทดแทนการนำเข้าในช่วงต้น และแปรมาเป็นเน้นการส่งออก ตลอดจนความพยายามที่จะเป็นประเทศอุตสาหกรรมและ “เสือเศรษฐกิจ” ตัวใหม่ในเอเชีย

ก็มีผลกระทบอย่างสูง โดยเฉพาะต่อคนส่วนใหญ่ในสังคมเกษตรกรรมชนบท เกษตรกรหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจซึ่งโดยมากเน้นการปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพื่อสร้างรายได้ที่เป็นกอบเป็นกำ (วิทยากร เชียงกูล, 2526 : 51) แทนที่เกษตรกรรมแบบพออยู่พอกินแต่เดิมซึ่งเป็นการเกษตรแบบผสมผสานที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ และเหมาะสมกับท้องถิ่นตามภูมิปัญญาที่สั่งสมกันมาแต่อดีต ผลที่ตามมาคือการสูญเสียความอุดมสมบูรณ์ของดินและความสมดุลของระบบนิเวศ เกษตรกรจึงจำต้องพึ่งพาเทคโนโลยีที่แปลกปลอม เช่น ปุ๋ยและยาฆ่าแมลง ซึ่งเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าที่ก่อปัญหาอื่นตามมาในระยะยาว สิ่งเหล่านี้ได้กลายเป็นปัจจัยการผลิตที่ขาดไม่ได้ กลายเป็นการเพิ่มต้นทุนการผลิตและเพิ่มภาวะหนี้สินขึ้นเป็นเงาตามตัวหากผลผลิตราคาตกต่ำ ช้ำสารเคมีที่ตกค้างได้ก่อปัญหามลพิษและทำลายความอุดมของดิน เกษตรกรจำเป็นต้องใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลงในปริมาณที่ต้องมากขึ้นตามลำดับจึงจะอยู่รอด กลายเป็นปัญหาที่หมักหมมและวนเวียนไม่รู้จบ (วิทยากร เชียงกูล, 2526 : 87)

ในพื้นที่เขตโรงงานอุตสาหกรรมเองก็มีปัญหาที่หนักหน่วงรุนแรงไม่แพ้กันดังประสบการณ์ตรงของนักประพันธ์คนหนึ่งที่กำลังว่า

หลายปีก่อนผมมีบ้านอยู่ริมแม่น้ำท่าจีน ฝืนดินอุดมสมบูรณ์ แม่น้ำคลาคล่ำหึ่ง กุ้งหึ่งปลา ต่อมาชาวบ้านที่อยู่เลยแม่น้ำขึ้นไปได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาล (นักการเมือง) ให้ปลูกอ้อย เมื่อปลูกอ้อยแล้วก็เกิดปัญหาการส่งอ้อยเข้าโรงหีบ ในเขตกรุงเทพฯ จึงสร้างโรงงานให้อยู่ใกล้อาณาบริเวณที่ปลูกอ้อย แต่พื้นที่ค่อนข้างตอนยากแก่การกำจัดน้ำเสีย รัฐบาลเลยอนุญาตให้มาสร้างตรงข้ามกับหน้าบ้านผมเพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว โรงงานปล่อยน้ำเสียลงแม่น้ำ สัตว์น้ำตาย เรียบ อากาศคละคลุ้งด้วยกลิ่นเน่าของน้ำเสีย พืชผักแม้แต่ข้าวที่ต้องใช้น้ำในแม่น้ำล้วนเป็นโรค หรือไม่ก็แคระแกร็น ชาวบ้านร้องเรียน รัฐบาลส่งเจ้าหน้าที่เข้ามาแก้ปัญหา สั่งให้โรงงานสร้างบ่อกักน้ำเสียก่อนปล่อยลงแม่น้ำ (แต่โรงงานก็ยังคงทำเช่นเดิมอยู่ดี)

เมื่อหันมามองชาวบ้านตามที่ราบลุ่มแม่น้ำ พวกเขาขาดแคลนอาหารที่ได้จากแม่น้ำ รัฐบาลสนับสนุนให้เลี้ยงสัตว์น้ำ แต่เมื่อน้ำเสียผู้เลี้ยงก็ต้องสิ้นค่าใช้จ่ายต่างๆ เพื่อทำให้น้ำดี พืชผักก็ต้องใช้สารเคมีเข้าช่วยฆ่าเชื้อโรค ต้นทุนการผลิตสูงขึ้นซับซ้อนขึ้น ผลที่ตามมาคือราคาพืชผลสูงขึ้นโดยไม่จำเป็น แต่ที่แน่ๆ ระบบนิเวศวิทยาพินาศไปแล้วโดยสิ้นเชิง ชีวิตที่เคยสงบสุขกลับต้องดิ้นกันพล่าน ความเห็นแก่ตัวมีมากขึ้น โรงนาสาโทเริ่มรกร้างว่างเปล่า คนหนุ่มคนสาวต่างทิ้งไร่ทิ้งนาเข้าโรงงานอุตสาหกรรม บ้างเข้าเมือง แดกसानชานเซ็นกันไป วิถีชีวิตครอบครัวเปลี่ยนไป คนเข้าสู่เมืองมากขึ้น ปัญหาการว่างงานเพิ่มเป็นเงาตามตัว อาชญากรรมเพิ่มขึ้น... (วิมล ไทรนันทน์, 2531 : คำนำ)

ผลพวงจากการพัฒนาที่ขาดคุณภาพเหล่านี้ ก็เป็นอย่างไรวิล ไทรนัมนวลได้รับรู้ คือคนชนบท ต้องทิ้งถิ่นฐานทำกิน อพยพเข้าเมืองไปจนแรงงานในภาคการเกษตรขาดแคลน ปรากฏว่าชนบท บางแห่งโดยเฉพาะในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้นเหลือเพียงแต่เด็ก ๆ และคนชรา เพราะคนในวัยทำงานเดินทางเข้าเมืองกันหมด ที่สำคัญการอพยพเช่นนี้ไม่ได้มีแต่เฉพาะฤดูรอเก็บเกี่ยวอย่างที่ เคยมาเสียแล้ว (ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, 2536 : 20 อ้างถึงใน เบลโล, คันนิงแฮม และปอร์, 2542 : 246) ผลที่ตามมาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้อีกอย่างหนึ่งในกรณีนี้ก็คือ การเพิ่มความแออัดของประชากร และปัญหาคุณภาพชีวิตของคนจนในเขตเมือง ซึ่งแปรสภาพไปเป็นปัญหาสังคมอื่น ๆ ได้อีกหลาย รูปแบบ

ด้วยบริบททางสังคมเช่นนี้ ปฏิกริยาต่อความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวิถีชีวิตในชนบท ซึ่งทำให้คนจนทั้งในชนบทและในเมืองใหญ่ประสบปัญหามากขึ้น จึงเป็นเนื้อหาของวรรณกรรมแห่งความสำนึกทางสังคมในทศวรรษ 2520 ดังเห็นจาก จนตรอก หลังเที่ยงคืน ทะเล และกาลเวลา และนวนิยายในช่วงต้นของทศวรรษหลังอย่าง คนจน (2530) ของวิล ไทรนัมนวล เป็นต้น

อย่างไรก็ตามผลกระทบทางสังคมเนื่องจากการพัฒนา ก็ใช้ว่าจะมีแต่แง่ลบ อย่างน้อยการพัฒนาด้านการศึกษา (เพื่อสร้างกำลังคนรองรับการขยายตัวของเศรษฐกิจ) ก็เริ่มต้นมาพร้อมกับการพัฒนาเศรษฐกิจในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จนถึงจอมพลถนอม กิตติขจร อาทิการก่อตั้งมหาวิทยาลัยรามคำแหงซึ่งเป็นมหาวิทยาลัยเปิดแห่งแรกของไทย และมหาวิทยาลัยส่วนภูมิภาคอีก 4 แห่ง (รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, 2544 : 13) การขยายตัวของปัญญาชนที่ได้นำเอาค่านิยมและแนวคิดใหม่เข้ามาในสังคมไทยก็เกิดขึ้นในระยะนี้ (สมชาย ภคภาสน์วิวัฒน์, 2542 : 35) และส่งผลต่อความตื่นตัวทางปัญญาและการเรียกร้องเสรีภาพทางการเมือง รวมทั้งการขยายตัวของทั้งผู้สร้างและผู้เสวยวรรณกรรมซึ่งเป็นปัจจัยของพัฒนาการในวรรณกรรมไทยตามลำดับจนกระทั่งถึงช่วงทศวรรษ 2520

หากเปรียบเทียบวรรณกรรมแห่งความสำนึกทางสังคมช่วงทศวรรษ 2520 กับวรรณกรรมในช่วงหลัง น่าสังเกตว่าวรรณกรรมสองช่วงนี้มีมุมมองต่อวัฒนธรรมดั้งเดิมของสังคมในแง่ที่ต่างกัน การวิพากษ์วิจารณ์วัฒนธรรมในวรรณกรรมช่วงทศวรรษ 2520 ตลอดจนถึงช่วงต้นของทศวรรษ 2530 มีแนวโน้มในทางที่จะวิพากษ์วิจารณ์ข้อบกพร่องเป็นจุดเด่น แต่ในวรรณกรรมไทยหลังช่วงต้นของทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา นักประพันธ์ดูเหมือนจะพยายามค้นหาคุณค่าทางวัฒนธรรมดั้งเดิมในสังคมเพื่อชี้ทางแก้ไขที่แฝงอยู่ในระบบความคิด ตัวอย่างเช่น วรรณกรรมเชิงปรัชญาหลายเรื่องในช่วงหลังคือ ทางเสือ เวลา และ อมตะ ต่างหวนกลับมาที่ความคิดทางพุทธศาสนา ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติซึ่งเคยถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่างมาย ก็ได้รับการพินิจในแง่มุมมองใหม่ที่เคยดำรงอยู่ในฐานะสิ่งค้ำจุนจิตใจ การรื้อฟื้นคุณค่าดังกล่าวนี้ นับเป็นส่วนหนึ่งของ

การต่อต้านแนวคิดแบบวัตถุนิยม ทุนนิยม และวิทยาศาสตร์ ที่ลดทอนความสำคัญของ จิตวิญญาณ ตัวอย่างเช่น บทกวี “นางไม้” ในรวมบทกวี *มีอนันต์สีขาว* (2535) ของศักดิ์สิริ มีสมสืบ ได้แสดงว่าในสังคมชนบทนั้น

... สายใยที่ร้อยรัดผู้คนกับธรรมชาติให้อยู่ด้วยกัน ได้ถูกกระชากให้ขาด ออกจากกันด้วยความเชื่อที่ว่า วิทยาการสมัยใหม่สามารถแก้ไขได้ทุกโรค และ แก้ปัญหาได้ทุกปัญหา ระบบความเชื่อสมัยใหม่ที่แฝงมากับวิทยาการและความ เจริญนี้เองที่ทำลายระบบความเชื่อดั้งเดิม จนชาวบ้านหันมานับถือ “ผี” ตัวใหม่ คือ “เศรษฐกิจโลก” นั่นเอง (โสรัจจ์ หงศ์ลดารมภ์, 2536 : 14)

นอกจากงานของนักประพันธ์เหล่านี้แล้ว นับแต่ทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ก็มีงาน ของนักประพันธ์อื่นอีกหลายเรื่อง que แสดงถึงการให้คุณค่าต่อวัฒนธรรมและภูมิปัญญาดั้งเดิม ประกอบกับการวิพากษ์วิจารณ์ความเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตที่สืบเนื่องจากเศรษฐกิจและการพัฒนา ตัวอย่างเช่น *ปลายนาฟ้าเขียว* *สิงห์สาโท* ของวัฒน์ วรรณยางกูร และ *โน้ต* ของจำลอง ฝั่งชลจิตร เป็นต้น ที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งก็คือ แนวคิดดังกล่าวนี้ไม่ได้ปรากฏแต่เฉพาะในวรรณกรรม เท่านั้น หากแต่ยังเห็นได้ในศิลปะแขนงอื่น จึงน่าจะเรียกได้ว่าเป็นแนวคิดร่วมที่สำคัญของยุค ตัวอย่างเช่นในภาพยนตร์ อาทิ การตีความใหม่ในภาพยนตร์เรื่อง “นางนาก” ที่ได้นำเอาพุทธปรัชญามาเป็นหลักคิดสำคัญในการอธิบายและคลี่คลายปัญหาของชีวิต ส่วนภาพยนตร์เรื่อง “15 คำ เดือน 11” ก็แสดงให้เห็นว่า ความเชื่อความศรัทธาของชาวบ้านที่มีต่อ “บั้งไฟพญานาค” นั้นเป็น คุณค่าทางจิตใจอันงดงาม พระภิกษุซึ่งเป็นผู้สร้างปรากฏการณ์เพื่อจรรโลงความศรัทธา นี้ ก็ไม่ได้ ถูกตีความในตัวเองว่ามีพฤติกรรมหลอกลวง การกระทำ “เพื่อผู้อื่น” ของบุคคลมีคุณค่าอยู่ที่ จุดมุ่งหมายและผลที่เกิดกับผู้อื่นมากกว่าจะตัดสินด้วยข้อเท็จจริงที่ต้องพิสูจน์ ในทางตรงกันข้าม กลุ่มตัวละครที่ถูกทำให้ดูตลกขบขันนั้นกลับเป็นพวกนักวิทยาศาสตร์ที่พยายามจะพิสูจน์ความจริง และสิ่งที่ถูกวิพากษ์วิจารณ์ก็กลับเป็นการให้ค่ากับวิทยาการแผนใหม่อย่างสุดโต่งของคนรุ่นใหม่ จนละเลยมิติทางจิตวิญญาณ

การหันกลับมาที่คุณค่าของวัฒนธรรมดั้งเดิมดังกล่าวนี้ สามารถอธิบายได้ว่ามี ความสัมพันธ์กับบริบททางสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งมีปัญหาซับซ้อนขึ้น เมื่อรัฐมุ่งสร้างความเติบโต ทางเศรษฐกิจด้วยอุตสาหกรรม ปัญหาความรุนแรงเชิงโครงสร้างก็ยิ่งกระทบต่อชีวิตของคนส่วนใหญ่ซึ่งยังด้อยโอกาส แม้ในช่วงปลายทศวรรษ 2520 จะมีความพยายามกระจายรายได้และ ลดช่องว่างระหว่างเมืองกับชนบทดังที่ปรากฏในแผนพัฒนาฉบับที่ 5 แต่การแก้ปัญหาของรัฐก็ยัง ล้มเหลว แทนที่จะมุ่งแก้ปัญหาภาคเกษตรกรรมและพัฒนาคุณภาพชีวิตของเกษตรกร ที่ไร้ ความสามารถจะต่อสู้แย่งชิงทรัพยากรกับภาคอุตสาหกรรมได้ รัฐกลับแก้ปัญหาโดยการขยาย

ภาคอุตสาหกรรมออกไปสู่ภูมิภาคมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากโครงการพัฒนาชายฝั่งทะเลตะวันออกหรืออีสเทิร์นซีบอร์ดในสมัยรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นต้น โดยมีความคิดว่า การที่ชาวชนบทยากจนเป็นเพราะมีแรงงานส่วนใหญ่อยู่ในภาคเกษตรกรรมซึ่งมีรายได้น้อย ดังนั้นแนวทางในการแก้ปัญหาจึงอยู่ที่การลดแรงงานในภาคเกษตรกรรมให้น้อยลง รัฐจึงขยายการผลิตภาคอุตสาหกรรมออกสู่ส่วนภูมิภาค เพื่อให้คนจนในภาคเกษตรกรรมลดจำนวนลงและมีรายได้เพิ่มขึ้นด้วยการเคลื่อนย้ายไปเป็นแรงงานภาคอุตสาหกรรม โดยรัฐคิดว่าเป็นคือการกระจายรายได้ แนวคิดดังกล่าวนี้มีอยู่ในนโยบายการพัฒนาของรัฐนับแต่สมัยพัฒนาเศรษฐกิจยุคแรกเริ่มเป็นต้นมา และยิ่งชัดเจนมากยิ่งขึ้นในสมัยประชาธิปไตยเต็มใบในช่วงทศวรรษ 2530 (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2539 : 58 - 59) ในช่วงที่เศรษฐกิจของไทยเฟื่องฟูถึงขีดสุดก่อนจะพบกับภาวะฟองสบู่แตกในช่วงปี พ.ศ. 2540 ดังกล่าวนี้นี้ การดำเนินนโยบายของรัฐนอกจากจะแก้ปัญหาการกระจายรายได้ไม่ได้แล้ว ก็ยิ่งตอกย้ำภาวะล่มสลายของสังคมชนบทให้เป็นสภาพการณ์ที่ถาวรมากขึ้นไปอีก

ในข้อเท็จจริงที่ว่าวัฒนธรรมที่แข็งแกร่งของสังคมไทยมีรากฐานส่วนหนึ่งมาจากสังคมชนบท การล่มสลายของภาคเกษตรกรรมย่อมไม่ใช่เพียงปัญหาปากท้องของคนส่วนหนึ่งซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศเท่านั้น แต่ย่อมจะเป็นการล่มสลายทางวัฒนธรรมด้วยเช่นกัน ปัญหาดังกล่าวนี้นี้จึงเป็นจุดกระทบใจและเป็นแรงบันดาลใจสำหรับนักประพันธ์หลาย ๆ คนให้ครุ่นคิดต่อเนื่องมาในช่วงเวลาร่วม 3 ทศวรรษ นับแต่ทศวรรษ 2520 ถึงปัจจุบัน น่าสนใจว่าปัจจัยสำคัญของความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในช่วงหลัง นับแต่ทศวรรษ 2530 เป็นต้นมานั้น ก็คือกระแสสังคมโลกในยุคข้อมูลข่าวสารซึ่งทำให้โลกเชื่อมต่อกันที่เรียกกันว่า “ยุคโลกาภิวัตน์” ความก้าวหน้าของเทคโนโลยีสารสนเทศในยุคข้อมูลข่าวสารเช่นนี้เป็นเหตุให้การถ่ายเท ความเปลี่ยนแปลง และการผสมผสานทางวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มคนต่างเชื้อชาติต่างวัฒนธรรมมีมากขึ้นและเป็นไปอย่างรวดเร็ว ในขณะเดียวกันความก้าวหน้าของเทคโนโลยีในยุคนี้ก็ทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมแข็งแกร่งขึ้นอย่างมาก กลายเป็นทุนนิยมข้ามชาติหรือ “บรรษัทข้ามชาติ” การผลิตสินค้าของประเทศหนึ่งอาจมีฐานการผลิตอยู่ในประเทศอื่น ๆ อีกหลายประเทศและมีผู้คนที่บริโภคสินค้าที่เป็นแบบเดียวกันมาตรฐานเดียวกันนี้อยู่ทุกมุมโลก ในภาวะเช่นนี้สิ่งที่เติบโตขึ้นเป็นเงาตามตัวจนครอบงำผู้คนทั่วโลกก็คือ “ลัทธิบริโภคนิยม” แม้การติดต่อค้าขายระหว่างประเทศจะมีมาก่อนหน้านั้นช้านาน แต่สิ่งที่ทำให้การค้าระหว่างประเทศของยุคโลกาภิวัตน์ต่างจากยุคก่อนก็คือ ความเติบโตของสินค้าประเภทฟุ่มเฟือย และสินค้าประเภทอำนวยความสะดวกหรือสนองความต้องการอื่นมากกว่าประโยชน์ใช้สอยที่แท้จริงของตัวมันเองซึ่งไม่เคยมีมาก่อนหน้านั้น ดังที่ Wagner (1992 : 474 ; อ้างถึงใน ธีระ นุชเปี่ยม, 2541 : 64) กล่าวว่า ภายหลังจากที่ทุนนิยมตั้งแต่ทศวรรษ 1960 พัฒนาขึ้นอย่างใหญ่หลวง ในครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 ก็มีวัฒนธรรม “การบริโภคโดยมวลชนทั่วไปอย่างกว้างขวางและทั่วถึง” โดยผู้ผลิตอาศัยเทคโนโลยีในการผลิตและกระจายสินค้าอย่างกว้างขวาง

ลัทธิบริโภคนิยมที่กำลังครอบงำพฤติกรรมของบุคคลเป็นต้นเหตุของปัญหาสังคมอีกมากมาย ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดในแง่สำหรับสังคมไทยคือ ปัญหาเยาวชนชายบริการทางเพศ

แม้ระดับอุดมศึกษา โสภณียของยุคนี้อาจไม่ได้ตัดสินใจเข้าสู่อาชีพนี้เพราะปัญหาปากท้องอย่างในอดีต แต่เพื่อจะได้บริโภคนสินค้า “แบรนด์เนม” อย่างทัดเทียมกับคนอื่นในสังคม แม้แต่ชาวบ้านพวกเขาก็อาจไม่ได้สูญเสียที่ทำกินไปเพราะความไม่รู้เท่าทันต่อเล่ห์เหลี่ยมของนายทุนหรือหนี้สินที่พอกพูน อย่างที่ปรากฏในวรรณกรรมเพื่อชีวิต แต่อาจจะขายไปอย่างเต็มใจเพื่อจะได้มีเงินซื้อรถยนต์ไว้เป็นเครื่องแสดงสถานะ รวมทั้งภาวะหนี้สินของคนรุ่นใหม่ก็อาจไม่ได้เกิดจากรายรับที่ไม่พอกับการยังชีพ แต่อาจเป็นเพราะการสูญเสียความอดทนอดกลั้นต่อความอยากได้ใคร่มี อันเป็นคุณธรรมซึ่งได้ถูกทำลายไปแล้วในระบบเศรษฐกิจแบบสินเชื่อบริโภคทุนนิยมโลกาภิวัตน์เหล่านี้ เป็นต้น สรุปได้ว่าสิ่งที่เราต้องสูญเสียไปในยุคที่เน้นความสำคัญของวัตถุเช่นนี้ก็คือ ระบบชีวิตอย่างสมถะหรือสันโดษซึ่งดำรงอยู่ได้ด้วยคุณค่าทางจิตใจที่เคยมีอยู่ในวิถีชีวิตดั้งเดิมนั่นเอง

การหวนกลับมาที่คุณค่าของวัฒนธรรมดั้งเดิม อาทิ พุทธศาสนา วิถีชีวิตอย่างพออยู่พอกินที่เอื้อต่อความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และมนุษย์กับธรรมชาติ รวมทั้งภูมิปัญญาท้องถิ่น ฯลฯ เหล่านี้กล่าวได้ว่าเป็นปฏิกิริยาต่อต้านลัทธิทุนนิยมและบริโภคนิยมในยุคโลกาภิวัตน์ที่กำลังกัดกร่อนทำลายทุกสิ่งทุกอย่างทั้งทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และแม้แต่ความเป็นมนุษย์ของคนในสังคม ซึ่งยิ่งเพิ่มระดับความหนักหน่วงของปัญหาขึ้นตามลำดับ

อย่างไรก็ตามในช่วงทศวรรษ 2530 ซึ่งเป็นยุคเฟื่องฟูอย่างปลอม ๆ ของเศรษฐกิจไทย สังคมไทยดูเหมือนจะยังไม่ได้ตื่นตัวต่อปัญหาอย่างจริงจัง จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2540 หลังเผชิญวิกฤตเศรษฐกิจ กระแสตื่นตัวต่ออันตรายของระบบทุนนิยมยุคโลกาภิวัตน์ ได้ทำให้นักวิชาการหลายสาขาหันมาทบทวน ตรวจสอบ และวิพากษ์วิจารณ์สังคมและวัฒนธรรมไทยอย่างกว้างขวาง ไม่เพียงแต่นักประพันธ์เท่านั้นที่หันมาสนใจต่อคุณค่าของวัฒนธรรมดั้งเดิม นับแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงในวันที่ 4 ธันวาคม 2540 การหวนกลับมาที่การศึกษาวัฒนธรรมดั้งเดิมและภูมิปัญญาท้องถิ่นก็ได้กลายเป็นแนวคิดสำคัญที่เป็นทางออกของสังคมไทย ดังที่ปรากฏในงานของนักคิดนักวิชาการหลาย ๆ คน อาทิ เสน่ห์ จามริก ประเวศ วะสี และนิธิ เอียวศรีวงศ์ เป็นต้น

นวนิยายไทยช่วงปี พ.ศ. 2520 - 2547 ในทัศนะของนักวรรณคดีศึกษา

นอกจากการศึกษาของเจตนา นาควัชระ (2547) ซึ่งได้ยกมาอภิปรายแล้วในบทนำ ก็มีความเห็นต่องานประพันธ์ระยะ 2520-2530 ในบางประเด็นคล้ายกับเจตนา นาควัชระ ในส่วนที่ว่างานเหล่านี้แสดงทัศนะต่อปัญหาสังคมซึ่งไม่จำกัดอยู่ที่ความขัดแย้งทางชนชั้น ดังที่ ว.วินิจฉัยกุล (2534 :79) กล่าวว่า

... นักเขียนและนักอ่านถูกกระตุ้นให้เพ่งมองสังคมรอบตัวด้วยความเอาใจใส่ มองเห็นปัญหาของสังคม มีทัศนะกว้างขวางขึ้น ตั้งข้อสงสัยค่านิยมและความไม่ยุติธรรม ตลอดจนมองเห็นบทบาทของตัวละครว่า ควรขยายวงกว้างออกไปจากชีวิตส่วนตัวของชนชั้นกลาง หรือการต่อต้านระหว่างนายทุนและชนชั้นกรรมาชีพ

ดูเหมือนว. วินิจฉัยกุล ยังไม่ได้แสดงอย่างชัดเจนว่าอะไรคือสิ่งที่กระตุ้นให้วรรณกรรมมองสังคมด้วยทัศนะที่กว้างขวางขึ้นกว่าเดิม เพียงแต่กล่าวว่า “ไฟซึ่งจุดขึ้นมาจาก พ.ศ.2516 ยังไม่หมดเชื้อกลับขยายแวงดวงกว้างกว่า” (ว.วินิจฉัยกุล, 2534 : 79) หาก “ไฟ” ในที่นี้หมายถึงความตื่นตัวทางการเมืองที่สืบเนื่องจากชัยชนะของนักศึกษาประชาชนในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ก็ยังไม่สามารถบอกได้ว่าเพราะเหตุใดความตื่นตัวทางการเมือง (ซึ่งโน้มเอียงมาทางสังคมนิยมในช่วง 2516 จนถึง 2519) จึงสร้างทัศนะอันกว้างขวางขึ้นกว่าเดิมได้ในต้นทศวรรษ 2520 นอกจากนี้การกล่าวว่านักเขียนและนักอ่าน “มองเห็นบทบาทของตัวละครว่า ควรขยายวงกว้างออกไปจากชีวิตส่วนตัวของชนชั้นกลาง” ก็ชวนให้คิดว่าอภิปรายรวมถึงนวนิยายแนวชีวิตครอบครัว ซึ่งจำเป็นต้องแยกแยะออกไปต่างหาก และดูเหมือนไม่เด่นในด้านสำนักทางสังคมเท่ากับแนวที่ปรับเปลี่ยนจากงานเพื่อชีวิต

ข้อน่าสังเกตประการหนึ่งก็คือวิธีการศึกษาที่ไม่พิจารณาบริบทของงานเท่าที่ควร จึงคล้ายกับว่าผลงานหลัง 6 ตุลาคม เป็นการสืบทอดเชื้อไฟมากกว่าความเปลี่ยนแปลง หรือแสดงจุดเปลี่ยนดังที่เจตนา นาควัชระ ได้วิเคราะห์ไว้ ถึงแม้ ว. วินิจฉัยกุล (2534 : 79) จะได้กล่าวว่าสถานการณ์ทางการเมืองมีผลต่อการหยุดชะงักและความอับเฉาของวรรณกรรมการเมือง “ประเภทต่อต้านและไม่พอใจสังคมศักดินาข้าราชการ” ก็ยังไม่ได้ชี้ให้เห็นในประเด็นสำคัญว่าลักษณะเด่นของวรรณกรรมช่วงทศวรรษ 2520 นั้นเกิดขึ้นอย่างเชื่อมโยงกับบริบททางสังคมอันซับซ้อนอย่างไร นอกจากที่กล่าวว่า “การเมืองที่เปลี่ยนแปลงไประหว่างไทยกับจีน ก็ทำให้ลมตะวันตกนั้นไม่พัดกลับมาอีก บัดนี้ เริ่มจาก คำพิพากษา ลมที่พัดมาแทนที่คือลมตะวันตก”(ว.วินิจฉัยกุล, 2534 : 81) การตั้งข้อสังเกตว่า คำพิพากษา เป็นข้อบ่งชี้การรับอิทธิพลตะวันตกหลังอิทธิพลจีน นับเป็นการให้ข้อมูลที่คลาดเคลื่อน เนื่องจากชาติ กอบจิตติ ไม่ใช่บุคคลแรกที่รับปรัชญาเอกซิสเทินเซียลิสต์มาใช้แสดงปัญหาในวรรณกรรม หากมีนักเขียนในยุคแสงหา (2505-2516) เช่น สุชาติ สวัสดิ์ศรี และ สุวัฒน์ ศรีเชื้อ ฯลฯ ได้ใช้มาก่อนเพื่อแสดงปฏิกิริยาต่อปัญหาของยุคสมัย การซื้ออิทธิพลภายนอกโดยไม่พิจารณาความกดดันภายในสังคม ย่อมไม่สามารถอภิปรายได้อย่างลุ่มลึกถึงความเปลี่ยนแปลงทางความคิดในบทประพันธ์ว่ามีที่มาอย่างไร

ว.วินิจฉัยกุลกล่าวถึงลักษณะเด่นของวรรณกรรมช่วงทศวรรษ 2520 นี้ ในแง่การสะท้อนวัฒนธรรม การ “กระตุ้นให้สนใจปัญหาสังคมอย่างจริงจัง” อีกทั้ง “การตีแผ่ปัญหาหลาย ๆ

ด้าน” และ “การเสนอความคิดทางปรัชญาชีวิต” (ว.วินิจัยกุล, 2534 : 80-81) แต่ก็กล่าวถึงประเด็นเหล่านี้เพียงผิวเผิน ในแง่เนื้อหาทางความคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมได้กล่าวเพียงว่า วรรณกรรมในทศวรรษนี้ “สะท้อนสังคมท้องถิ่น เน้นทางด้านวัฒนธรรมและการดำรงชีวิตแบบเดิม ซึ่งกำลังจะถูกกลืนหายไปในความก้าวหน้าทางวัตถุของสังคมใหม่” (ว.วินิจัยกุล, 2534 : 80) นวนิยายหลายเรื่องที่ยกมาเป็นตัวอย่างประกอบการอภิปรายในประเด็นนี้มี ลูกอีสาน คือรักและหวัง หมู่บ้านอาบจันทร์ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ว. วินิจัยกุล เน้นเฉพาะการสะท้อนวัฒนธรรมจนมองข้ามคุณค่าในการแสดงความหมายของชีวิตที่ดำรงอยู่ท่ามกลางข้อจำกัด และคล้ายไม่เห็นนัยการวิพากษ์วิจารณ์ที่แฝงอยู่ เมื่อกล่าวถึง คำพิพากษา ที่กล่าวว่าอ่านได้ 2 ระดับคือ สะท้อนสังคมและเสนอความคิดทางปรัชญา ก็ไม่ได้มองไปถึงการวิพากษ์วิจารณ์วิถีคิดของชาวบ้านหรือสังคมไทยแต่ประการใด

ข้อต่างของการศึกษาของนักวรรณคดีศึกษาสองท่านนี้ในแง่ประเด็นทางวัฒนธรรมก็คือว.วินิจัยกุล กล่าวถึงภารกิจของนักเขียนในแง่การสะท้อนวิถีชีวิตและตีแผ่ปัญหา แต่ไม่ได้วิเคราะห์ความคิดที่อยู่เบื้องหลังปัญหา ส่วนเจตนา นาควัชระ (2547ข : 359) นั้นกล่าวถึงวัฒนธรรมในแง่ความคิด โดยได้ชี้ว่านักประพันธ์ในยุคนี้แฝงข้อคิดเกี่ยวกับปัญหาว่าเป็นผลของการถูกรอบงำโดยความคิด ความเชื่อ และ ค่านิยมของสังคมซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อชีวิต เช่น การตกอยู่ในมายาคติ การทำร้ายกันด้วยความหลง การมองข้ามความซับซ้อนของชีวิต เป็นต้น

ในแง่ปรัชญาและวิธีการทางศิลปะ ว.วินิจัยกุล เห็นเพียงว่าการใช้แนวคิดทางปรัชญาประกอบการวิเคราะห์ปัญหาของสังคมนั้น เป็นความแปลกใหม่ที่ได้รับความสนใจเป็นอย่างมากในวงการวรรณกรรม ดังที่กล่าวถึง คำพิพากษา ว่าประเด็นทางปรัชญาของนวนิยายเรื่องนี้ “นำไปสู่การถกเถียงประเด็นกันอย่างออกรส” อาทิ “ ‘ความคิดและความถูกต้องที่แท้จริงคืออะไร มีจริงหรือไม่’ ‘ความผิดในสายตาคนส่วนใหญ่ จะเป็นความถูกต้องในความเป็นจริงได้หรือไม่’ ” ในทัศนะนี้คือเหตุที่ทำให้นวนิยายเรื่องนี้ “แหวกออกไปจากวรรณกรรมอื่น ที่เพียงแต่สะท้อนให้รับรู้ปัญหาของสังคมเพียงอย่างเดียว” (ว.วินิจัยกุล, 2534 : 81) ในด้านวิธีการทางศิลปะที่เรียกว่า สัญลักษณ์นิยมผู้วิจารณ์ให้คุณค่าอย่างสูงว่า “เป็นจุดเริ่มต้นของก้าวใหม่ในวรรณกรรม แหกไปจากความซ้ำซากจำเจของเนื้อหาสะท้อนสังคมโดยไม่มีทางออกดีไปกว่าการชี้ให้เห็นปัญหา” นับว่าแย้งกับการวิเคราะห์ ผู้หญิงคนนั้นชื่อบุญรอด ว่าเป็นหนึ่งในนวนิยายที่ “ได้รับการยกย่องและความนิยมอย่างมากเนื่องจากกระตุ้นให้สนใจปัญหาสังคมอย่างสมจริง” (ว.วินิจัยกุล, 2534 : 80, 82-83) ในขณะที่ข้อพิพาทนี้กระตุ้นให้ค่านึงว่า กลวิธีย่อมสัมพันธ์กับเนื้อหา ดังที่ประเมินค่าว่า วรรณกรรมเชิงสัญลักษณ์ดีกว่าวรรณกรรมรูปแบบเดิมซึ่ง “ไม่มีทางออกดีไปกว่าชี้ให้เห็นปัญหา” ก็ไม่ได้อภิปรายว่าอะไรคือทางออกที่น่าเสนอไว้ด้วยสัญลักษณ์ การวิเคราะห์สัญลักษณ์ในนวนิยายบางเรื่องจึงขาดการเชื่อมโยงกับองค์ประกอบอื่น เช่นที่กล่าวไว้ใน ตะกวดกับคบบุ ของนิคม รายยวา ตะกวด “เป็นสัญลักษณ์ของกิเลสตัณหา และความชั่วร้ายในธรรมชาติของมนุษย์”

(ว. วินิจฉัยกุล, 2534 : 82) แต่ก็ไม่ได้อภิปรายว่าสัญลักษณ์นี้เป็นการชี้ทางออกของปัญหาอย่างไร หากด่วนสรุปว่าวิธีการเชิงสัญลักษณ์นั้นเกิดขึ้นเพื่อชี้ทางออก ก็ดูคลาดเคลื่อนเมื่อพิจารณาการใช้สัญลักษณ์ในยุคแสวงหา ซึ่งมักจะแสดงออกซึ่งสำนึกขบถเช่นในงานของ นิคม รายยวา วิทยากร เชียงกุล และ สุชาติ สวัสดิ์ศรี

ความเยียบคมในการศึกษาของเจตนา นาควัชระ อยู่ที่ว่าชี้ให้เห็นว่าวิธีการทางวรรณศิลป์ในแง่การใช้สัญลักษณ์เป็นประโยชน์ต่อการสื่อสารเนื้อหาทางปรัชญา คือเป็นอุปกรณ์สร้างความไม่ชัดเจนของความหมายหรือความหมายซ้อนเร้น ผู้รับจึงสามารถถกเถียงกันในการตีความการสะท้อนปัญหาซึ่งชวนให้คิดได้หลายทางที่ไม่เน้นเฉพาะด้านกายภาพ แต่แสดงความโหดเหี้ยมทางปรัชญาประกอบกับสัญลักษณ์นิยม ส่งผลให้ผู้อ่านได้ครุ่นคิดว่าไม่สามารถกล่าวหาผู้กระทำเฉพาะกลุ่มอย่างตายตัว วิเคราะห์ได้ว่าเป็นเพราะนักประพันธ์ต้องเผชิญกับ “ปัญหาของโลกปัจจุบันและของสังคมไทยร่วมสมัย” ที่ “ซับซ้อนเกินกว่าที่จะตีแผ่ออกมาเป็นภาพขาว – ดำ” หรือด้วย “วิภาวธีระหว่างผู้ดี – ผู้ร้าย” (เจตนา นาควัชระ, 2547ข : 345)

ในประเด็นความคลี่คลายของวรรณกรรมหลังจากความเฟื่องฟูของวรรณกรรมเพื่อชีวิตจนถึงยุคโลกาภิวัตน์ บทวิจารณ์ที่ให้ความเห็นอย่างน่าสนใจอีกสองชิ้นซึ่งควรจะได้อภิปรายในที่นี้ก็คือ “25 ปี คำพิพากษา กับคำอุทธรณ์ของสมทรง” ของชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช และ “พิเคราะห์ ‘อมตะ’(เก็บตกบางประเด็นที่เหลือ)” ของสุภาพ พิมพ์ชน

การศึกษาของชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช เป็นการศึกษาในช่วงที่แนวคิดทฤษฎีตะวันตกด้านการรื้อสร้างกำลังได้รับความนิยม ด้วยความคาดหวังว่าจะเป็นวิธีการใหม่ที่สามารถสกัดความหมายอีกด้านของตัวบท บทความนี้มุ่งไปที่การวิเคราะห์บทบาทของสมทรง ตัวเอกฝ่ายหญิง ซึ่งเขาเห็นว่าเป็นแง่มุมที่ถูกลืมใน คำพิพากษา ด้วยเหตุนี้ผู้วิจารณ์จึงโต้แย้งการวิเคราะห์แก่นเรื่องที่นักวิจารณ์ส่วนใหญ่เห็นพ้องกันมาก่อน คือความขัดแย้งกับสังคมของฟักตัวเอกฝ่ายชาย ซึ่งประสบความสำเร็จเพราะเหตุที่ชาวบ้านในบริบทชีวิตของฟักตกอยู่ในความหลงผิด ชูศักดิ์เห็นว่าโครงเรื่องของนวนิยายเรื่องนี้มี 2 โครงเรื่อง และขัดกันเอง คือ “พล็อตเกี่ยวกับชะตากรรมของปัจเจกชนผู้ตกเป็นเหยื่อของอคติสังคม กับพล็อตว่าด้วยการล่มสลายของสังคมชนบทท่ามกลางการรุกคืบเข้ามาของวิถีชีวิตแบบสมัยใหม่” และว่าความขัดแย้งดังกล่าวบ่งบอก “ความขัดแย้งภายในตัวเอง” ของนักเขียนกลุ่มที่เคยสร้างงานวรรณกรรมเพื่อชีวิตซึ่ง “ยังมีความเชื่ออย่างมั่นคงว่านักเขียนพึงมีบทบาทที่จะตีแผ่ปัญหาสังคม” แต่อีกด้านหนึ่งนั้นพวกเขาก็รับแนวทางของวรรณกรรมเพื่อชีวิตในแบบที่ พ.ค.ท. กำหนดไม่ได้ เนื่องจาก “มีลักษณะเป็นลัทธิคัมภีร์ (dogmatic) คับแคบ และเป็นสูตรสำเร็จจนเกินไป” จึงแสวงหาแนวทางใหม่อันเป็นที่มาของวรรณกรรมสร้างสรรค์ “ซึ่งกลายเป็นกระแสหลักสำหรับวรรณกรรมคุณภาพในยุคปัจจุบัน” คือยังคงนำเสนอปัญหาความอยู่ดีมีสุขด้วยรูปแบบการเขียนอย่างใหม่ (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช, 2549ก : 89)

ความคิดเห็นนี้นับว่าสร้างข้อโต้แย้งขึ้นอย่างสำคัญในวงการวรรณกรรมวิจารณ์ ผู้วิจัยจะได้อภิปรายความขัดกันของโครงเรื่องในนวนิยายเรื่องนี้ กับสิ่งที่ชูศักดิ์ (2549ข : 90) เรียกว่า “สภาวะจิตเภทของนักเขียนและปัญญาชนยุคหลัง 6 ตุลา” ดังต่อไปนี้

ชูศักดิ์ (2549ข : 90) ชี้ว่าความคิดเห็นที่เห็นชนบทเป็นเหยื่อของการพัฒนา “ตั้งอยู่บนสมมุติฐานว่าชนบทและชาวบ้านคือบริสุทธิ์” อย่างที่พบเสมอในวรรณกรรมเพื่อชีวิต แต่ผู้แต่งกลับแสดงให้เห็นว่าชนบท “เต็มไปด้วยความชั่วร้ายและชาวบ้านก็โหดเหี้ยมอำมหิตยิ่งกว่าการพัฒนา” ส่วน “แนวคิดเรื่องฟักเป็นปัจเจกชนก็ขัดแย้งกันอย่างสิ้นเชิงกับลักษณะตัวละครของฟักที่ไผ่หาการยอมรับจากสังคม”

ข้อสังเกตที่ว่านักเขียนกลุ่มนี้ (ที่มีความผูกพันกับงานวรรณกรรมเพื่อชีวิต) ยังคงยึดภารกิจตีแผ่ปัญหาสังคม ในลักษณะสืบทอดพันธุกิจเดิม แต่มองปัญหาในสายตาใหม่ซึ่งไม่ผูกโยงกับชนชั้น นับเป็นข้อสังเกตที่เฉียบคมดังที่เขากล่าวว่า

พล็อตเรื่องชนบทล่มสลายเป็นการสืบทอดพันธุกิจต่อสังคมของนักเขียนตามคติความเชื่อในแบบวรรณกรรมเพื่อชีวิต แต่ในเวลาเดียวกันพล็อตเรื่องปัจเจกชนเป็นเหยื่อของอคติของสังคมมิใช่เหยื่อของการกดขี่ขูดรีดหรือชนชั้นปกครอง ก็แสดงให้เห็นถึงการปฏิเสธจุดยืนของวรรณกรรมเพื่อชีวิตที่ทุกอย่างผูกโยงเข้ากับปัญหาความขัดแย้งทางชนชั้น (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช, 2549 ก : 90)

อย่างไรก็ตามหากพิจารณาว่านักเขียนหนุ่มสาวในยุคนั้น ได้เล็งเห็นจุดอ่อนของการยึดกรอบตายตัวในการมองปัญหา จึงไม่เน้นความขัดแย้งทางชนชั้น ในขณะที่ความสำนึกว่ามีปัญหาให้ “ตีแผ่” ก็เป็นความสำนึกของผู้มีความรับผิดชอบต่อสังคม ซึ่งไม่จำเป็นต้องสังกัดสำนักใด ดังที่เสกสรรค์ ประเสริฐกุล ได้แถลงไว้แล้วตั้งแต่รวมพิมพ์งานชุด ฤดูกาล ในปีพ.ศ. 2524 ในแง่นี้นักเขียนจึงสามารถมองผู้คนโดยไม่มีความคิดสำเร็จรูป คนในสังคมจึงเป็นตัวแทนของมนุษย์โดยทั่วไป ดังสไตน์ พันธุมโกมล (2547 : 211) ได้วิเคราะห์ คำพิพากษา ว่า “ความขัดแย้งในเรื่องนี้คือความขัดแย้งระหว่างฟักกับคนทั้งหมู่บ้าน หาใช่คนใดคนหนึ่งโดยเฉพาะไม่ และสังคมของหมู่บ้านนี้ก็คือสัญลักษณ์ของมนุษย์โดยรวม ซึ่งทำให้ความขัดแย้งในเรื่องนี้มีมิติ (Dimension) ที่กว้างไกล และยิ่งใหญ่เทียบได้กับไตรกणाกรรมที่สำคัญของยุคสมัยต่างๆทั่วโลก”

หากพิจารณาบนฐานคิดเช่นนี้ การตีความปัญหาที่ชาติ กอบจิตติ แสดงไว้ในคำพิพากษา ก็เป็นการใช้กรอบคิดในระดับปรัชญา คือในภาวะความไม่สมบูรณ์อย่างปุถุชนธรรมชาติในส่วนมืดของคน ซึ่งได้รับการเสริมแรงด้วยการพัฒนาให้เกิดความต้องการมากขึ้นทางวัตถุ ประกอบกับความคิดสำเร็จรูปเรื่องเวรกรรม ในวิธีคิดอย่างไม่ซับซ้อนของพุทธศาสนาแบบ

ชาวบ้าน อันเป็นสิ่งที่ผู้แต่งแฝงการวิจารณ์ไว้ตั้งแต่ จิตรกร¹ (2523) ความฉาบฉวยทางความคิด และการปฏิบัติต่อผู้อื่นด้วยความหลงผิด ก็เกิดขึ้นไม่ยาก

ความพยายามของชูศักดิ์ที่แยกสองโครงเรื่องนี้ให้เป็นสองระบบคิด น่าจะพิจารณา ทบทวนกันให้ชัด แน่หรือว่าโครงเรื่องการล่มสลายของชนบทเป็นแนวคิดแบบวรรณกรรมเพื่อชีวิต ส่วนโครงเรื่องปัจเจกชนตกเป็นเหยื่ออคติของสังคมนั้นเป็นความคิดของวรรณกรรมสร้างสรรค์ อาจ พุดในระดับง่าย ๆ ก่อนว่าความล่มสลายของทางเศรษฐกิจของชนบทเป็นข้อเท็จจริงที่เห็นกันมาก แล้ว เป็นไปได้หรือไม่ว่าที่ผู้แต่งจะครุ่นคิดไปถึงความบกพร่องทางจิตวิญญาณของผู้คนทั่วไป โดย ชนบทนั้นเป็นสัญลักษณ์ของประเทศ เนื่องจากผู้แต่งมีแรงบันดาลใจจากการชนชกกันด้วยอคติมา ตั้งแต่เหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519

หากจะถือว่าโครงเรื่องการล่มสลายของสังคมชนบทคือการสืบต่อแนวคิด วรรณกรรมเพื่อชีวิต ก็เห็นได้ว่าเป็นการสืบต่อที่ไม่เดินตามชนบทเดิม ดังที่ชูศักดิ์ได้ตั้งข้อสังเกต ไว้เองว่า “ภาพของชาวบ้านใน คำพิพากษา แตกต่างอย่างหน้ามือเป็นหลังมือกับชาวบ้านใน อุดมคติที่พบเป็นประจำในวรรณกรรมเพื่อชีวิต” และ “ห่างไกลจากแบบฉบับของเรื่องเล่าเกี่ยวกับ ความล่มสลายของชนบท ที่มีนำเสนอภาพชาวบ้านในฐานะผู้ตกเป็นเหยื่อ ถูกรุกราน ช่มเหิง รังแก โดยตัวแทนของอำนาจรัฐและความทันสมัย” (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิชย์, 2549ข : 89-90)

หากกล่าวว่าเมื่อผู้แต่งพยายามมองปัญหาอย่างปฏิเสธที่จะเดินตาม “สูตรสำเร็จ” ของวรรณกรรมเพื่อชีวิต เขาจึง “แสวงหาแนวทางใหม่” แม้ชูศักดิ์จะกล่าวถึงในตอนต้นของ บทความว่านักเขียนแสวงหาแนวทางใหม่ทางด้านรูปแบบ แต่ประเด็นอภิปรายเน้นทางด้านเนื้อหา โดยเลือกใช้คำว่า “พล็อตเรื่อง” ในความหมายที่ใกล้เคียงที่สุดกับคำว่า “แนวคิด” ราวกับจะสื่อว่า เนื้อหาและรูปแบบไม่อาจแยกขาดจากกัน ไม่ว่าเราจะถือว่าโครงเรื่องการล่มสลายของชนบทใน คำพิพากษา เป็นการสืบทอดแนวคิดพันธกิจวรรณกรรมต่อสังคม ตามแบบของวรรณกรรมเพื่อ ชีวิตหรือไม่ก็ตาม ก็จำเป็นต้องพิจารณาว่ามีส่วนที่เป็นแนวคิดในแบบของวรรณกรรมสร้างสรรค์อยู่ ด้วย คือการแสดงความอัปยศที่เป็นจริงด้วยความรับผิดชอบต่อสังคม ส่วนโครงเรื่องปัจเจก ชนตกเป็นเหยื่ออคติสังคมก็มีประเด็นที่น่าตั้งคำถามว่า นี่คือการแสดงปัญหาหรือตีแผ่ปัญหา สังคมตามทัศนะ (ใหม่) ของผู้แต่งใช่หรือไม่ นอกจากนี้อคติของสังคมก็อาจจะเชื่อมโยงกับทั้ง พื้นฐานวัฒนธรรมเดิมและความเปลี่ยนแปลงในยุคพัฒนาด้วยก็ได้

ประเด็นนี้ชูศักดิ์ตั้งข้อสังเกตว่านักวิจารณ์ส่วนใหญ่เลือกกล่าวถึงเฉพาะโครงเรื่อง ปัจเจกชนตกเป็นเหยื่อสังคม เพราะปฏิเสธการวิจารณ์แนววรรณกรรมเพื่อชีวิต ดังที่กล่าวว่า

¹ ดูการวิเคราะห์ของทำนอง วงศ์พุทธ (2549 : 11, 19-21)

... การที่นักวิจารณ์ส่วนใหญ่เลือกจะไม่มองประเด็นการล่มสลายของสังคม ชนบทและเฟื่องพินิจเฉพาะเรื่องปัจเจกชนตกเป็นเหยื่อของสังคม สะท้อนให้เห็นถึงภาวะตกต่ำของกระแสวรรณกรรมวิจารณ์แนวเพื่อชีวิต และความรุ่งเรืองของวรรณกรรมวิจารณ์แนวเสรีนิยมที่กำลังรุกคืบเข้ามาแทนและได้กลายเป็นบรรทัดฐานใหม่ของวรรณกรรมวิจารณ์ในสังคมไทย (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช, 2549ก : 90)

ในที่นี้ชูศักดิ์ไม่ได้ให้คำจำกัดความอย่างชัดเจนถึงคำว่า “วรรณกรรมวิจารณ์แนวเสรีนิยม” แต่ข้อพิจารณาและประเด็นที่ยกตัวอย่างบทวิจารณ์ของเจตนา นาควัชระ ซึ่งชูศักดิ์เห็นว่าตีความชะตากรรมของฟีกอย่าง “ยกระดับขึ้นไปเป็นปัญหาเชิงปรัชญา” โดยได้มองข้าม “มิติทางสังคม เศรษฐกิจ สถานะ ชนชั้น และเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ที่ดำรงอยู่ในตัวงาน” (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช, 2549ก : 89-90) ก็ชวนให้คิดว่าหมายถึงการวิจารณ์ที่ให้ความสนใจกับปรัชญาและความเป็นสากลมากกว่ามิติทางสังคม ไม่ว่าจะการวิจารณ์แนวนี้จะมีอยู่จริงหรือไม่ก็ตามก็น่าสังเกตว่าแม้การรณคดีอย่างเจตนา นาควัชระ จะกล่าวถึง คำพิพากษา อย่างให้ความสนใจกับประเด็นทางปรัชญา ก็ไม่ได้เห็นว่านี่คือสิ่งสำคัญเพียงอย่างเดียวที่ทำให้นวนิยายเรื่องนี้เป็น “ก้าวที่สำคัญบนเส้นทางของวรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงสังคม” (เจตนา นาควัชระ, 2547ข : 351) ความเห็นข้างต้นของชูศักดิ์ก็มีข้อน่าโต้แย้งว่าการที่นักวิจารณ์ส่วนใหญ่ให้ความสนใจโครงเรื่องปัจเจกชนตกเป็นเหยื่อสังคมมากกว่า อาจไม่ได้เป็นเพราะการเชิดชูแนวคิดเสรีนิยมโดยละเอียดสังคม แต่เป็นการอ่าน “สาร” ของผู้แต่งที่เสนอวิธีมองปัญหาสังคมในอีกแง่มุมหนึ่ง

ที่ไม่ควรมองข้ามก็คือสองโครงเรื่องนี้มีน้ำหนักและความน่าสนใจที่ไม่เท่ากัน ชั่วไม่ใช่ไม่เท่ากันอย่างธรรมดาเท่านั้น แต่แตกต่างกันอย่างมาก ถึงขั้นที่ว่าหากนวนิยายเรื่องนี้ตัดโครงเรื่องความล่มสลายของชนบทออกไปก็ยังคงความหมายใน “ประเด็นสำคัญ” อยู่ได้ ดังเห็นได้ว่ามูลเหตุสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านตัดสินใจฆ่าฟีกอย่างอยู่ดีธรรมไม่ว่าจะเป็นในประเด็นอคติทางสถานะ การขาดสำนึกรับผิดชอบต่อการทำร้ายผู้อื่นของตน ไปจนถึงแนวคิดเรื่องเวรกรรม ก็ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่มียุ่ก่อนแล้วในระบบคิดชาวบ้านซึ่งเป็นผู้กระทำ ไม่ใช่เพิ่งมาเกิดขึ้นเอาตอนที่มิไฟฟ้าและถนนหนทาง ดังนั้นแม้ไม่มีความเจริญทางวัตถุเข้ามาพวกเขาก็สามารถกระทำต่อฟีกได้อยู่ดี การพัฒนาจึงไม่ใช่สาเหตุสำคัญของปัญหา แต่อาจจะเสริมแรงเสริมในประเด็นที่ว่า ความเจริญทางวัตถุไม่ได้ปลดปล่อยมนุษย์จากมายาและยังตกเป็นทาสของวัตถุและเทคโนโลยี ก็ยิ่งขาดความอ่อนไหวทางอารมณ์จนมองข้ามความเป็นมนุษย์ของฟีก(คำรพ ทันศรี, 2541 : 124-125) โดยเฉพาะเมื่อปักใจว่าเขาเป็นคนเลว (ทำนอง วงศ์พุทธ, 2549 : 19-24) จึงกระทำต่อเขาอย่างขาดความยับยั้ง

ส่วนประเด็นความขัดแย้งของโครงเรื่อง การที่ชูศักดิ์เห็นว่าโครงเรื่องการล่มสลายของชนบทมีความไม่ลงตัวอยู่ในตัวเองนั้น เป็นเพราะคาดหวังล่วงหน้าอย่างตายตัว

ชูศักดิ์ใช้กรอบการมองปัญหาของวรรณกรรมเพื่อชีวิตมาพิจารณา คำพิพากษา กล่าวคือเขาเห็นว่า ใน คำพิพากษา ชาวบ้านและชนบทไม่ใช่ผู้ถูกระงับจากการพัฒนาของรัฐอย่างที่มักปรากฏในวรรณกรรมเพื่อชีวิต แต่เมื่อใน คำพิพากษา ไม่พ้องกับที่มักปรากฏในวรรณกรรมเพื่อชีวิต คือ ชาวบ้านและชนบทไม่ได้บริสุทธ์และการพัฒนาก็ไม่ได้มาจากการยึดเยียดของรัฐ แต่เป็นสิ่งที่ชาวบ้านชวนชวยหามาเอง ก็เห็นว่าเป็นความขัดแย้ง เพราะ คำพิพากษา ไม่แสดงปัญหาในกรอบที่เขาคิด แต่หากลองเปลี่ยนมุมมองใหม่เป็นไม่ยึดติดว่าโครงเรื่องความเปลี่ยนแปลงของชนบทจะต้องเป็นการมองปัญหาอย่างวรรณกรรมเพื่อชีวิต และเปลี่ยนมุมมองใหม่ว่าไม่ใช่ส่วนที่เป็นต้นตอของปัญหา ก็จะได้เห็นความซับซ้อนของปัญหามากกว่าที่แสดงไว้ในวรรณกรรมเพื่อชีวิต การที่นวนิยายเรื่องนี้สร้างเรื่องให้ชาวบ้านไม่เชื่อบริสุทธ์และความเจริญไม่ใช่สิ่งที่รัฐยึดเยียดแต่เป็นสิ่งที่ชาวบ้านชวนชวยหามาเองเพราะความต้องการความสะดวกสบาย ก็คือการพยายามมองปัญหาในแง่มุมใหม่ที่ไม่ยึดติดกับกรอบอันเป็นสูตรสำเร็จของยุคก่อน ปัญหาที่เรามองว่าเป็นของผู้สร้างดังกล่าวนี้อาจเป็นเพียงการตามกันไม่ทันระหว่างผู้สร้างกับผู้รับก็อาจเป็นไปได้

ในส่วนความขัดแย้งของโครงเรื่องปัจเจกชนตกเป็นเหยื่ออคติสังคมก็เป็นการศึกษาที่ “ติดกรอบ” อย่างเดียวกัน เพียงแต่เปลี่ยนจาก “กรอบวรรณกรรมเพื่อชีวิต” มาเป็น “กรอบปรัชญาเอกซิสเท็นเซียลลิสม์” ในแบบของอัลแบร์ต กามูส์ ดังที่เห็นได้ในประเด็น “ฟักไม้ใช้คนนอกในคำพิพากษา” ว่าฟักต่างจากเมอร์โซในเรื่อง คนนอก ของกามูส์อย่างไรอีกทั้งฟักขาดความสำนึกในความเป็น “ปัจเจกชน” ของตนเองอย่างไร (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิชย์, 2549ข : 90) เราคงปฏิเสธไม่ได้ถึงความมีอยู่ของปรัชญาเอกซิสเท็นเซียลลิสม์ในนวนิยายเรื่องนี้ แต่ปัญหามีอยู่ว่าเมื่อชาตินำปรัชญานี้มาใช้เขาจำเป็นต้องเน้นแนวคิดที่เกาะติดกับต้นแบบหรือไม่ พล็อตปัจเจกชนตกเป็นเหยื่อสังคมในนวนิยายเรื่องนี้ ไม่ได้เน้นให้คิดในแง่มุมเดียวกับที่ปรากฏใน คนนอก คือ ไม่ได้เน้น “ความสำนึกของปัจเจกชน” ว่าควร “เลือกจะกำหนดชีวิตของตนเอง... โดยไม่นำพาต่อค่านิยมและความเชื่อของสังคม” (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิชย์, 2549ข : 90) แต่เน้น “ความสำนึกของผู้คนในสังคม” ว่าไม่ควรหลงติดอยู่ในอคติใด ๆ จนก่อความอยุติธรรมให้ปัจเจกชน ดังนั้นฟักจึงไม่จำเป็นต้องมีความสำนึกในความเป็นปัจเจกชนของตน และการที่เขา “ไม่ได้เป็นคนนอก” เพราะไม่ได้รับการยอมรับจากสังคม (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิชย์, 2549ข : 90) ก็ไม่ได้เป็นความขัดแย้ง ในทางตรงกันข้ามสองโครงเรื่องนี้มี ความลงตัวเป็นอย่างยิ่ง ไม่ว่าจะในแง่ตัวมันเองหรือระหว่างโครงเรื่อง โดยเฉพาะหากพิจารณาในแง่ที่ว่านวนิยายเรื่องนี้พยายามจะแสวงหาแนวทางใหม่ในการสร้างงานทั้งทางด้านรูปแบบและเนื้อหาเพื่อหาคำตอบใหม่ โดยไม่ยึดติดกับสูตรสำเร็จของวรรณกรรมเพื่อชีวิตซึ่งมักมองปัญหาไป “ที่อื่น” โดยเฉพาะกลไกทางการเมืองและเจ้าหน้าที่รัฐ ดังนั้นในนวนิยายเรื่องนี้ความทันสมัยซึ่งเป็นตัวเปลี่ยนวิถีของชนบทจึงไม่จำเป็นต้องมาจากการยึดเยียดของรัฐแต่เป็นสิ่งที่ชาวบ้านชวนชวยหามาเอง ขณะเดียวกันเมื่อมุ่งจะแสดงว่ามูลเหตุของปัญหานั้นไม่ได้อยู่ที่อื่น หากแต่มีอยู่ในสมาชิกของสังคมทุกคนไม่ว่า “ผู้กระทำ” หรือ

“ผู้ถูกกระทำ” พักก็ไม่จำเป็นต้องเป็นคนนอกของสังคม ในทางตรงข้ามเขาจำเป็นต้องเป็น “คนใน” ในความหมายว่าเป็นคนประเภทยึดถือคติของสังคมอย่างแน่นแฟ้น เพื่อจะแสดงว่าในที่สุดคตินี้ก็กลับมาทำร้ายเขาเอง

การศึกษาของชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิชช์ ไม่ได้มุ่งกล่าวถึงลักษณะของวรรณกรรมเฉพาะยุคอย่างเป็นกิจจะลักษณะ แต่เมื่อเขากล่าวว่าข้อพิจารณาจากการวิเคราะห์นวนิยายเรื่อง คำพิพากษา บ่งชี้ความขัดแย้งภายในหรือ “ภาวะจิตเภท” ของนักเขียนและปัญญาชนยุคหลัง 6 ตุลาฯ ก็ชวนให้คิดไปว่าวิเคราะห์งานของนักเขียนอื่นในกลุ่มนี้ด้วย อย่างไรก็ตามการที่เอ่ยถึงเพียงบทกวีนิพนธ์ของคมทวน คันธนู เฉพาะประเด็นการสร้างกวีนิพนธ์รูปแบบใหม่ เมื่อกวี “หันไปศึกษารูปแบบกวีนิพนธ์โบราณของไทย” (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิชช์, 2549ก : 89) แต่ไม่ได้ชี้ว่ามีความย้อนแย้งกันเองอยู่ในตัวบทย่างไร ข้อพิจารณาจึงดูจะยังขาดน้ำหนัก ที่สำคัญการวิเคราะห์อย่าง “ติดกรอบ” ในการวิจารณ์ คำพิพากษา ก็ยังไม่สามารถชี้ให้เห็นว่างานยุคหลัง 6 ตุลาฯ มีความขัดแย้งในตัวเอง

ส่วนบทความของสุภาพ พิมพ์ชน แม้จะอยู่ในรูปทวิวิจารณ์วรรณกรรมเฉพาะเรื่อง แต่ก็มีจุดมุ่งหมายสำคัญอยู่ที่การพยายาม “วิเคราะห์นวนิยายในเชิงบริบท (contextual analysis) เพื่อศึกษาพัฒนาการของวรรณกรรมในภาพรวม” (สุภาพ พิมพ์ชน, 2547 : 607) ประเด็นสำคัญของสุภาพ พิมพ์ชน คือ อมตะ และวรรณกรรมในกลุ่มวรรณกรรมสร้างสรรค์นั้น ยังสลัดไม่พ้นอิทธิพลของวรรณกรรมเพื่อชีวิต จึงไม่อาจวิเคราะห์ปัญหาของสังคมยุคใหม่ที่ซับซ้อนได้ ผลก็คือได้แต่เสนอเนื้อหาที่เป็นเพียงข่าวสารข้อมูลหรือข้อเท็จจริงเท่านั้น เขาให้เหตุผลว่า ทั้งนี้เป็นเพราะนักเขียนบางคนยังคงสืบทอดแนวคิดในการมองปัญหาสังคมและปรัชญานิยมหรือทฤษฎีวรรณกรรมแบบเพื่อชีวิต ซึ่งได้รับความนิยมในยุคที่การเมืองมีความขัดแย้งสูง ด้วยความเชื่อมั่นใน “‘กลไก’ ทางการเมือง และ ‘กลไก’ ทางสังคม ว่าเป็น ‘เครื่องมือ’ ที่สามารถแก้ปัญหาให้มนุษย์ได้” นักประพันธ์แนวนี้จึงมักใช้ชุดอธิบายปัญหาที่เกี่ยวข้องไปถึงปัญหาการเมือง ด้วยความคาดหวังว่า “การแก้ไขปัญหาการเมืองจะนำไปสู่การคลี่คลายปัญหาอื่น ๆ ตามมา” ขณะเดียวกันความเชื่อในปรัชญานี้ก็ส่งผลให้นักประพันธ์มุ่งอธิบาย “ความจริงในเชิงกลไก” ซึ่งเป็นความจริงที่มีลักษณะเป็นศาสตร์ (scientific truth) มากกว่าความจริงทางศิลปะ (artistic truth) “โดยแบ่งแยกลักษณะปัญหาออกเป็นระบบตามเหตุผลที่ประจักษ์เห็น ทำให้จำแนก ดี/ชั่ว, ถูก/ผิด ได้ง่าย เพื่อความสะดวกในการทำความเข้าใจและจัดการกับปัญหานั้น” (สุภาพ พิมพ์ชน, 2547 : 616-617)

สุภาพยังเห็นว่าต่อมาเมื่อสังคมเริ่มคลี่คลายก็ปรากฏว่า แม้ความขัดแย้งทางการเมืองจะลดลงไปปัญหาสังคมกลับไม่ได้ลดน้อยลงไปด้วย ซ้ำกลับยิ่งเพิ่มและกระจายออกไปทุกส่วน ความเชื่อเดิมที่ว่ากลไกทางการเมืองและกลไกทางสังคมคือเครื่องมือสำคัญที่จะแก้ปัญหา ก็เสื่อมคลายลงไป ขณะเดียวกันแนวคิดในการอธิบายปัญหาก็ก่อไปสู่อื่นที่หลากหลายกว่า โดยไม่จำกัดอยู่แค่มิติทางการเมืองอย่างในอดีต และการอธิบายความจริงของกระบวนการทัศน์

ใหม่ก็หันไปให้ความสำคัญกับความจริงตามเงื่อนไข (relative truth) ซึ่งมีลักษณะเป็นศิลปะมากกว่า ศาสตร์มากขึ้น ทั้งนี้เป็นเพราะในชุดความคิดนี้เชื่อว่า “มนุษย์ไม่ใช่ผู้ที่ ‘ค้นพบ’ ความจริง แต่ มนุษย์ ‘ประกอบสร้าง’ (construction) ความจริงขึ้นมาจากพื้นที่และเวลาในแต่ละเงื่อนไข” (สุภาพ พิมพ์ชน, 2547 : 617-618)

เขาเห็นว่าความแปรเปลี่ยนของบริบทดังกล่าวนี้ส่งผลให้วรรณกรรมสร้างสรรค์ที่ยัง สลัดไม่พ้นอิทธิพลของวรรณกรรมเพื่อชีวิต “เกิดอาการสะดุดในพัฒนาการ” ความยึดถือใน ปรัชญาของวรรณกรรมเพื่อชีวิตซึ่ง “อยู่บนพื้นฐานความจริงเพียงชุดเดียว” นั้นทำให้นักประพันธ์ “หลงติดอยู่กับความจริงในระดับ ‘ข้อเท็จจริง’ (fact) และ ‘ความเป็นจริง’ (reality) เป็นส่วนใหญ่ โดยไม่อาจนำผู้อ่านไปสู่ความจริงในระดับที่เป็นสัจจะ (truth) ได้” (สุภาพ พิมพ์ชน, 2547 : 618) ขณะเดียวกันการใช้ “เทคนิควิธี” ในการสร้างงานตามขนบวรรณกรรมแนวสะท้อนสังคมที่ว่า วรรณกรรมคือการ “ถ่ายแบบ จำลองหรือลอกเลียนความจริง” (สุภาพ พิมพ์ชน, 2547 : 615) ก็ ส่งผลให้ตัวงานสื่อเนื้อหาได้แค่ในระดับที่เป็นข้อมูลข่าวสารเท่านั้น เป็นไปได้ว่าสุภาพ พิมพ์ชน ได้ ข้อสรุปนี้มาจากการวิเคราะห์นวนิยายเรื่อง อมตะ ดังที่กล่าวถึงไว้ว่า

ข้อจำกัดในเทคนิควิธีของวรรณกรรมเพื่อชีวิตทำให้นวนิยายเรื่อง อมตะ ของวิมล ไทรนิ่มนวล นำเสนอเนื้อหาทางศาสนาได้แค่ระดับสารสนเทศเท่านั้น และความคุ้นชินต่อขนบการประพันธ์แบบสมจริง แม้จะเป็นความจริงใน จินตนาการ คือเป็นโลกสมมุติที่ไม่ระบุเวลาและสถานที่ชัดเจน แต่การ อธิบายความจริงเชิงประจักษ์ ที่ให้ความสำคัญกับการแยกส่วนของปัญหา ตามกลไกของเหตุผล เพื่อชี้ชัดถูก/ผิด และระบุดี/ชั่ว ก็ทำให้นวนิยายมี โครงเรื่องที่แข็งทื่อ ตายตัว ไม่ยืดหยุ่นต่อการแสดงความจริงที่อยู่เหนือการ ประจักษ์ด้วยกรอบเหตุผลนั้น... (สุภาพ พิมพ์ชน, 2547 : 620)

ข้อบ่งชี้ที่ผู้วิจารณ์ยกขึ้นมาประกอบข้อสรุปนี้ เพื่อหาภาพรวมของพัฒนาการทางวรรณกรรมก็คือ การประเมินคุณค่างานของชาติ กอบจิตติ เรื่อง รายงานถึง ฯพณฯ นายกรัฐมนตรี (2539) และ บทภาพยนตร์ ลมหลง (2543) ว่า “สะท้อนเพียงปรากฏการณ์สังคม ไม่อาจอธิบายปมเหตุที่ลึกและ กว้างกว่านั้นได้” รวมทั้งกล่าวถึงงานในระยะหลังของมาลา คำจันทร์ ว่า “มุ่งไปทางการบันทึก วัฒนธรรมพื้นถิ่น ... จึงมีลักษณะเหมือนการนำเสนอข้อมูลและข้อเท็จจริงในรูปของนวนิยาย มากกว่าจะให้นวนิยายแสดงจิตวิญญาณด้วยตัวของมันเอง” แล้วกล่าวถึงงานของนักประพันธ์อื่นใน รุ่นเดียวกันนี้ที่ไม่ได้เอ่ยนามด้วยข้อหาว่า “มักจะหลงติดอยู่กับวัตถุดิบ จนไม่อาจแปรวัตถุดิบเป็น นวัตกรรมทางการประพันธ์ได้” (สุภาพ พิมพ์ชน, 2547 : 618-619)

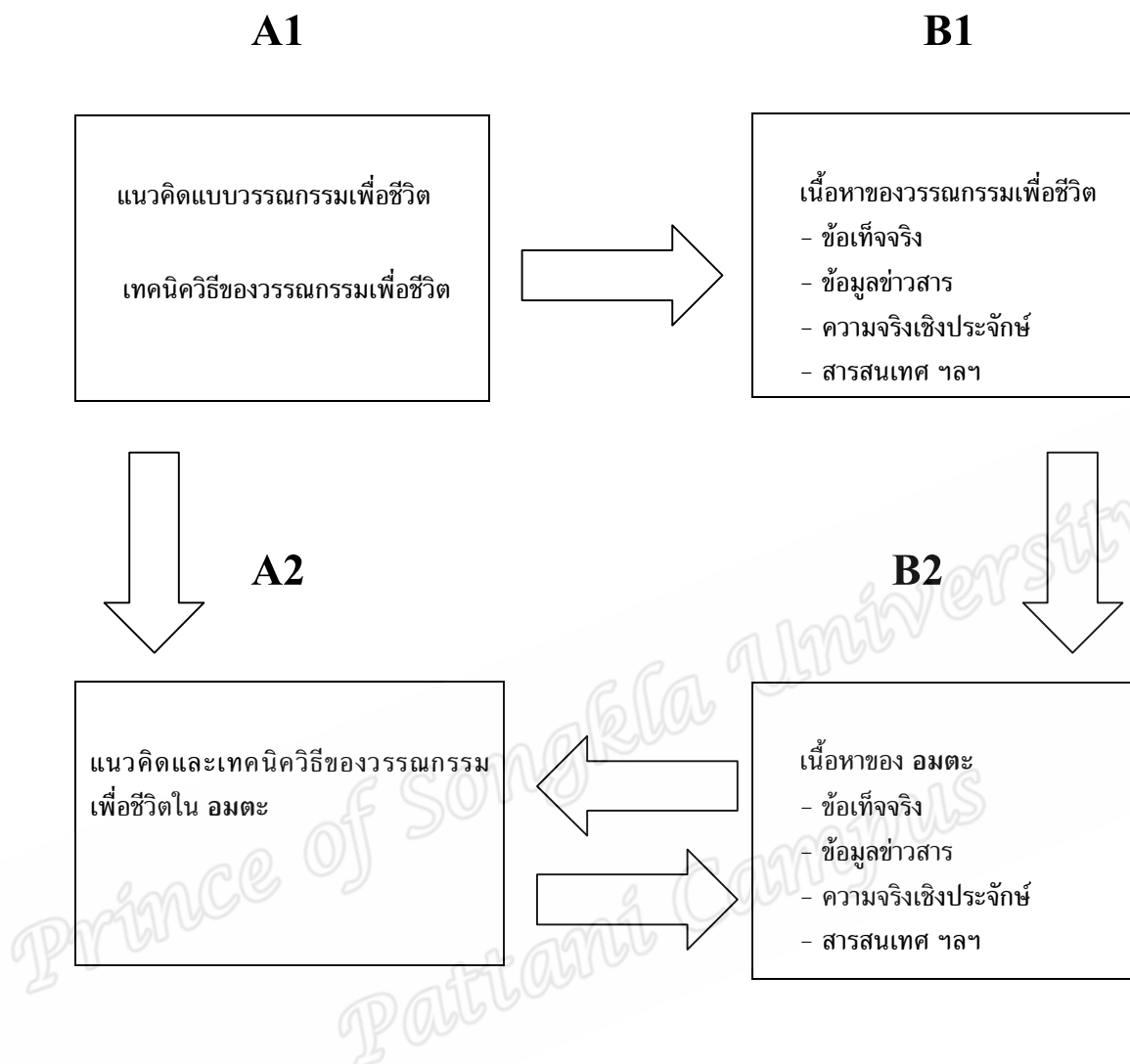
ในส่วนที่อภิปราย อมตะ ในประเด็นว่านวนิยายเรื่องนี้นำเสนอ “เนื้อหาทางศาสนา” (ซึ่งในที่นี้หมายถึง “หลักอภิปรัชญา” ต่าง ๆ ที่ปรากฏในเรื่อง) ได้แค่ในระดับที่เป็นเพียงข้อมูลข่าวสาร สุภาพกล่าวชี้แจงในรายละเอียดว่า ทั้งนี้เป็นเพราะผู้แต่งใช้วิธีการนำเสนอผ่านการบอกกล่าวของตัวละครอย่างตรงไปตรงมา (สุภาพ พิมพ์ชน, 2547 : 623) ทั้งการผูกเรื่องให้ตัวละครที่ทำหน้าที่เผยแพร่ศาสนามีเป้าหมายอยู่ที่การแก้แค้น ก็ขัดแย้งกับเนื้อหาที่แสดงคุณค่าของหลักธรรม (สุภาพ พิมพ์ชน, 2547 : 611) ผู้วิจารณ์จึงสรุปว่ามีความไม่ลงตัวของเนื้อหากับรูปแบบและนวนิยายเรื่องนี้ยังไม่สามารถทำให้ผู้อ่านรับสารหรือเข้าถึงเนื้อหาทางอารมณ์ความรู้สึก

ลักษณะที่ขัดแย้งเช่นนี้ (เนื้อหาทางข้อมูลกับอารมณ์) เกิดจากความไม่ลงตัวระหว่าง ‘เนื้อหา’ กับ ‘รูปแบบ’ นั่นเอง คือยังไม่ได้ย่อยสลาย ‘สารสนเทศ’ จนเกิดเป็น ‘พุทธิปัญญา’ ด้วยกระบวนการทางศิลปะของวรรณกรรม

การให้ความสำคัญกับ ‘เจตนา’ หรือ ‘เป้าหมาย’ มากเกินไป จนละเลยความสำคัญของ ‘วิธีการ’ หรือ ‘การปฏิบัติ’ ทำให้การประเมินคุณค่าตามทฤษฎีศีลธรรมหลงติดอยู่กับ ‘สาร’ ในระดับสารสนเทศเท่านั้น

และนั่นย่อมไม่ทำให้เกิดการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพ เพราะในจิตวิทยาการสื่อสารนั้นถือว่า สิ่งที่สามารถทำให้ผู้รับสารเข้าใจได้ดีที่สุดคือการสื่อสารผ่านอารมณ์ความรู้สึก (สุภาพ พิมพ์ชน, 2547 : 612)

อย่างไรก็ตามข้อพิจารณาในประเด็นว่า นี่เป็นเพราะการยังสลัดไม่พ้นอิทธิพลของวรรณกรรมเพื่อชีวิตก็ดูจะยังขาดน้ำหนัก เนื่องจากใช้วิธีการอธิบายด้วยตรรกะที่ขาดตอน ซึ่งหากเขียนเป็นแผนภูมิก็จะได้วิธีการอธิบายของเขาดังนี้

ตรรกะของเขาก็คือ แนวคิดและเทคนิควิธีของวรรณกรรมเพื่อชีวิต ทำให้วรรณกรรมเพื่อชีวิตนำเสนอเนื้อหาได้แค่ในระดับที่เป็นข้อมูลข่าวสาร สารสนเทศ ข้อเท็จจริง และความจริงเชิงประจักษ์เท่านั้น แล้วอธิบายถึง อมตะ ว่า นำเสนอเนื้อหาได้แค่ในระดับที่เป็นข้อมูลข่าวสาร สารสนเทศ ข้อเท็จจริง และความจริงเชิงประจักษ์ แล้วสร้างข้อสรุปย้อนทวนไปว่าที่อมตะ เป็นเช่นนี้ก็เพราะอิทธิพลของวรรณกรรมเพื่อชีวิต ประเด็นที่สุภาพไม่ได้กล่าวถึงใน A2 ก็คือหากเป็นเช่นนั้นจริง อะไรคือแนวคิดและเทคนิควิธีแบบเพื่อชีวิตที่ยังปรากฏในนวนิยายเรื่องนี้ ตัวอย่างเช่นในประเด็นการเชื่อมั่นในกลไกทางการเมืองและกลไกทางสังคมว่าจะเป็นเครื่องมือแก้ปัญหา นวนิยายเรื่อง อมตะ ยังเชื่อในกลไกนี้อยู่อย่างไร ส่วนในประเด็นเทคนิควิธีก็ย่อมต้องพิจารณาเชื่อมโยงกับประเด็นทางด้านเนื้อหา ผู้วิจารณ์อ้างอิงถึงประกาศในการจัดพิมพ์นวนิยายเรื่องนี้ว่า เป็น “ธรรมิกวรรณกรรม” และจัดให้เป็นวรรณกรรมศาสนา ซึ่งเขาเห็นว่ามักจะต้อง “เน้นความจริงที่เป็น ‘นามธรรม’ อันเป็นแบบฉบับทางจิตวิสัย ชุตติชุตหนึ่ง” จึงไม่จำเป็นต้องใช้

อัตถนิยมเท่านั้น แต่ “การใช้สัญลักษณ์หรือขนบวรรณกรรมแนวสะท้อนสังคม” ส่งผลให้ อมตะ “เกิดปัญหากับเนื้อสารที่เป็นนามธรรม” เช่นการพูดถึงเรื่องจิตหรือเรื่องธาตุรูป ธาตุนาม (สุภาพ พิมพ์ชน, 2547 : 615) ประเด็นที่ผู้วิจารณ์ยกมานี้ปรากฏในส่วนบทสนทนาของอรชุนกับพรหมินทร์ ผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะพิจารณาว่าการจัดประเภทงานเขียนเป็นธรรมิกวรรณกรรมนั้น เป็นการจัดอย่างหลวม ๆ อย่างไรก็ตามการนำเสนอความหมายทางความคิดด้วยบทสนทนาโต้แย้งกัน ก็ไม่ใช่สิ่งที่ผูกขาดเฉพาะวรรณกรรมแนวอัตถนิยม นอกจากนี้การเปิดโอกาสให้มีการโต้แย้งด้วยบทสนทนา ก็น่าจะเป็นวิธีการนำเสนอที่ผู้แต่งแสดงทัศนะของตนไว้โดยไม่ต้องแสดงออกอย่างโจ่งแจ้ง ทั้งนี้การปะทะกันของความคิดสองระบบ ย่อมเป็นปัจจัยให้ผู้อ่านพินิจพิจารณาได้เอง และเป็นประโยชน์ต่อการใคร่ครวญของผู้อ่าน ดังที่เห็นได้ในกลวิธีการใช้บทสนทนาใน ความรักของ วัลยา ของเสนีย์ เสาวพงศ์ ความเห็นว่า นวนิยายเรื่องนี้ “ทำลายให้ขบคิดว่า อะไรคือความหมายที่แท้จริงของความเป็นมนุษย์และความเป็นอมตะ” (วิมล ไทรนิมนวล, 2548 : คำประกาศของ คณะกรรมการตัดสินรางวัลซีไรต์ ประจำปี 2543) ย่อมแสดงว่าการเสนอเนื้อหาาระดับข้อมูลในบางส่วนอาจจะไม่ใช่ปัญหาในการสื่อสาร

ดูเหมือนผู้วิจารณ์ก็พอใจกับกลวิธีที่ผู้แต่งใช้พลังวรรณศิลป์ในการบรรยายภาพที่กระตุ้นจินตนาการและกระทบอารมณ์ความรู้สึก เช่นในฉากที่ตัวเอกถูกผ้าตัดจนเหลือแค่ก้อนเนื้อ แต่การเรียกร้องให้ใช้กลวิธีเช่นนี้ “ทั้งเรื่อง” (สุภาพ พิมพ์ชน, 2547 : 626) ก็ดูเป็นการจำกัดเสรีภาพของผู้แต่งมากเกินไป ส่วนประเด็นความไม่ลงตัวของหลักธรรมกับพฤติกรรมของตัวละครก็น่าจะมาจากลักษณะส่วนตัวทางการประพันธ์ของผู้ประพันธ์เอง ดังที่สุภาพได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ตัวเอกของวิมลมัก “เลือกตอบโต้ความฉ้อฉลด้วยวิธีคิดที่รุนแรง” (สุภาพ พิมพ์ชน, 2547 : 624) ดังเช่นที่ปรากฏในนวนิยายเรื่อง ภู และ คนทรงเจ้า แต่น่าสังเกตว่าในสองเรื่องนี้ไม่เกิดปัญหากับเนื้อสารที่นำเสนอ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าเน้นความฉ้อฉลหรือความมืดดำ ซึ่งก็ไม่ได้หมายความว่า อรชุนจะต้องเป็นตัวแทนของมนุษย์ที่เพียบพร้อมเกินมนุษย์เยี่ยงพระอริยบุคคล ลักษณะปुरुชของ เขาย่อมเป็นเนื้อหาที่ชวนพิจารณาไม่น้อยกว่าสิ่งที่เขากล่าว ข้อบกพร่องประเด็นดังกล่าวจึงไม่จำเป็นต้องมาจากความโน้มเอียงของผู้แต่งอย่างที่สุภาพกล่าวว่าเขาเป็นนักเขียนที่ “ระบายสีดำได้ดีกว่าสีขาว” (สุภาพ พิมพ์ชน, 2547 : 623)

อย่างไรก็ตามที่อภิปรายมานี้ไม่ได้หมายความว่าบทวิจารณ์ข้างต้นจะไร้ความน่าสนใจโดยสิ้นเชิง โดยเฉพาะการเปิดประเด็นการประเมินค่าวรรณกรรมในช่วงหลังจากวรรณกรรมเพื่อชีวิต ทั้งของนักประพันธ์อื่นซึ่งสุภาพยังไม่ได้กล่าวถึงในรายละเอียด และทั้งของ วิมล ไทรนิมนวล เองที่สุภาพยังไม่ได้พิจารณาเนื้อหาครอบคลุมทั้งเรื่อง ว่าเมื่อเปรียบเทียบกับงานในช่วงแรกแล้วมีแนวโน้มไปในทางใด จะมีอาการ “สะดุดในพัฒนาการ” อย่างที่สุภาพตั้งข้อสังเกตหรือไม่ และหากเป็นเช่นนั้นที่มาของปรากฏการณ์นี้คืออะไร ข้อสังเกตว่าวรรณกรรม

เพื่อชีวิตยังมีอิทธิพลอยู่แม้จะยังไม่ได้วิเคราะห์ให้เห็นอย่างชัดเจน ก็นับเป็นการเปิดประเด็นที่น่าสนใจให้ค้นหาคำตอบต่อไป

สรุป

เมื่อประมวลผลการศึกษาในเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง กล่าวได้ว่านวนิยายแห่งความสำนึกเชิงสังคมในช่วงเวลาร่วม 3 ทศวรรษนับแต่ปีพ.ศ. 2520-2547 แม้มีลักษณะเฉพาะที่ต่างจากงานในยุคก่อน คือเน้นการวิพากษ์วิจารณ์วัฒนธรรมและแนวคิดทางปรัชญา แต่ก็กล่าวได้ว่าเป็นการปรับเปลี่ยนที่ไม่ได้ตัดขาดจากงานในยุคก่อน แนวคิดทางปรัชญาเป็นแรงเสริมสำคัญที่กระตุ้นให้นักประพันธ์ในยุคแสวงหาช่วงปีพ.ศ. 2505 จนถึงก่อน 14 ตุลาคม 2516 ตั้งคำถามต่อพฤติกรรมมนุษย์และความไร้สาระของชีวิต มาถึงในยุคของวรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงสังคม การมองปัญหาอย่างตั้งลึกถึงสู่ธรรมชาติภายในของมนุษย์หรือที่เรียกว่าการวิเคราะห์ปัญหาด้วยวิธีการที่เป็นปรัชญาก็กลายเป็นวิธีการแสวงหาคำตอบที่ส่งผลให้งานในช่วงนี้มีความลุ่มลึกทางความคิด ส่วนการวิพากษ์วิจารณ์วัฒนธรรมก็เป็นเนื้อหาทางความคิดของทั้งวรรณกรรมยุคแสวงหาและวรรณกรรมในช่วงความเติบโตของวรรณกรรมเพื่อชีวิต (14 ตุลาคม 2516 – 6 ตุลาคม 2519) แต่ข้อต่างคือการวิพากษ์วิจารณ์วัฒนธรรมของวรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงสังคมได้รับแรงกระตุ้นจากการมองปัญหาด้วยวิธีการที่เป็นปรัชญา ข้อบกพร่องทางวัฒนธรรมจึงไม่ใช่ข้อบกพร่องที่หยิบยกมาเน้นเพื่อเป็นเครื่องมือการต่อสู้ทางชนชั้น แต่เป็นข้อบกพร่องของสังคมที่อยู่ในระบบคิดของสมาชิกโดยรวมของสังคม ทั้งยังเชื่อมโยงกับสถานะความเป็นมนุษย์ จึงไม่มีใครอาจปิดความรับผิดชอบในฐานะมูลเหตุของปัญหา นอกจากนี้นักประพันธ์ก็ไม่ได้มองวัฒนธรรมดั้งเดิมแต่เฉพาะในแง่ข้อบกพร่อง แต่ยังสามารถชี้ว่าท่ามกลางความการไหลบ่าเข้ามาของความเจริญทางวัตถุตามกระแสโลกาภิวัตน์ เราได้สูญเสียคุณค่าบางอย่างที่เคยดำรงอยู่ในวิถีดั้งเดิม ผู้สร้างงานเหล่านี้พยายามสร้างความตระหนักว่าคุณค่าที่ห่างหายไปจากสังคมคือความแข็งแกร่งที่สมควรกอบกู้คืนมาเพื่อสู้กับปัญหา

ความลุ่มลึกทางความคิดของวรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงสังคมไม่เพียงแต่มีที่มาจากการปรับเปลี่ยนวิธีการมองปัญหาจากงานในยุคก่อน แต่มีความเชื่อมโยงกับบริบททางสังคม ที่สำคัญก็คือการเช่นฆ่าทำร้ายกันในเหตุการณ์นองเลือด 6 ตุลาคม 2519 อันมีมูลเหตุเชื่อมโยงกับข้อบกพร่องของวิถีคิดในโลกทัศน์แบบชาวดำนั้น เป็นความน่าสลดที่กระตุ้นการใคร่ครวญต่อมนุษย์และเป็นที่มาของการมองปัญหาเชิงปรัชญา ไม่ต่างจากที่ความโหดร้ายในสงครามเวียดนามเคยเป็นแรงกระตุ้นการใคร่ครวญความเป็นสาระของชีวิตแก่นักประพันธ์ในยุคแสวงหา แรงกระตุ้นที่สอดคล้องกับประเด็นข้างต้นซึ่งก่อการสลัดทิ้งวิถีคิดอันมองปัญหาอย่างแบ่งฝักแบ่งฝ่ายในโลกทัศน์แบบชาวดำก็คือ ประสบการณ์ของนักคิดนักประพันธ์ส่วนหนึ่งที่ผลจากรัฐไปร่วมต่อสู้เป็นฝ่ายพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ความสูญเสียศรัทธาและความประจักษ์ว่า

แนวคิดที่คับแคบอย่างไม่เหลือที่ว่างสำหรับความเป็นมนุษย์ของพรรคคอมมิวนิสต์ไม่ใช่ทางออกของปัญหา ก็เป็นที่มาการใคร่ครวญและปรับเปลี่ยนวิธีคิด

ผลกระทบของการพัฒนาและความเจริญทางวัตถุในโลกของความเป็นจริง เป็นเนื้อหาการวิพากษ์วิจารณ์มาตั้งแต่วรรณกรรมในยุคแสวงหาและวรรณกรรมเพื่อชีวิต เมื่อมาถึงยุคของวรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงสังคม ความเจริญทางวัตถุที่แปรมาเป็นความเจริญอย่างล้าหน้าของเทคโนโลยีที่หนุนเนื่องกันอยู่กับกระแสแนวคิดทุนนิยมบริโภคนิยมยุคโลกาภิวัตน์ ก็กลายเป็นประเด็นการวิพากษ์วิจารณ์สำคัญโดยพุ่งเป้าไปที่ความสูญเสียในระดับจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์

ในแง่ความเห็นของนักวรรณคดีศึกษา แม้เป็นที่ยอมรับกันว่าผลงานในช่วงนี้มีความลุ่มลึกทางความคิดมากกว่ามุ่งผลทางการเมือง และการปรับตัวของนักประพันธ์มีปัจจัยจากบทเรียนและบาดแผลที่สืบเนื่องจากความขัดแย้งทางการเมืองครั้ง 6 ตุลาคม 2519 และความผิดหวังกับอุดมการณ์ของพรรคคอมมิวนิสต์ ทั้งที่เคยยึดเป็นแนวทางการสร้างงานในช่วงความเติบโตของวรรณกรรมเพื่อชีวิต แต่ก็น่าสังเกตว่าในระยะหลังเริ่มมีกระแสการวิจารณ์ที่ว่าวรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงสังคมยังสลัดไม่พ้นอิทธิพลของวรรณกรรมเพื่อชีวิต ดังเห็นได้ในบทความของชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช และสุภาพ พิมพิชน ดังอภิปรายมาข้างต้น ความเห็นเหล่านี้พิจารณาว่าเป็นการประเมินค่าที่สืบเนื่องจากความตื่นตัวต่อกระแสนิยมการวิจารณ์วรรณกรรมแนวรื้อสร้าง (Deconstruction) ดังเห็นได้ว่างานวิจารณ์เหล่านี้ใช้วิธีการเดียวกันในการวิเคราะห์อิทธิพลของวรรณกรรมเพื่อชีวิตในวรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงสังคม ก็คือการพยายามจะมองความหมายของตัวบทไปในทางตรงกันข้าม อย่างไรก็ตามจำเป็นต้องพิจารณาอย่างรอบคอบ การศึกษาที่ชี้ว่านักประพันธ์วรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงสังคมได้รับแรงกระตุ้นเรื่องความอยู่ดีธรรมในสังคม และการค้นหาความหมายที่แท้จริงจากงานในยุคก่อน จนพัฒนามาสู่ความลุ่มลึกทางความคิด เป็นการศึกษาที่จำเป็นต้องนำมาซึ่งน้ำหนัก หากจะมองในมุมกลับว่าการรับแรงกระตุ้นดังกล่าวยังทำให้เกิดการตกค้างทางวิธีคิดและวิธีการสร้างงานที่เป็นจุดบอด ก็จำเป็นต้องอาศัยการวิเคราะห์ให้เห็นอย่างหนักแน่นชัดเจน แต่อย่างไรก็ตามงานสองชิ้นนี้แม้มีข้อโต้แย้งอยู่มากก็นับเป็นจุดเริ่มต้นของกระแสการตรวจสอบที่น่าใส่ใจศึกษากันอย่างจริงจังต่อไป